

GABRIELA REMBARZ

Politechnika Gdańska

INNOWACJA URBANISTYCZNA W KONTEKŚCIE KSZTAŁTOWANIA ŚRODOWISKA ZAMIESZKANIA

Abstract: Urban Innovation in the Context of Shaping the Residential Environment. In the era of transition to a low-carbon economy, optimal use of the developmental resources within urban regions expresses the need to limit suburbanization and increase the energy efficiency. Solutions are sought as an alternative for the suburban housing estates embodying the image high-quality life in the American Dream style. Aspects of the urban innovation, serving the public sector as a tool for improvement of the quality in residential environment, are considered in the article. Selected examples (mainly German) are described with reference to 1) the changes in the standards of housing development, 2) large-scale renewal programs for residential areas, 3) development and dissemination of urban design (the technique). The interaction between scientific research and the implementation sphere, remaining in the hands of local governments, is important here. Synergy, at a local level, is of key importance in at least four aspects in urban development: 1) solving complex, atypical problems, 2) the public sector being a strong (independent) partner, 3) adaptation of foreign concepts, from other planning systems/cultures and morphologically different urban structures, 4) strengthening the position in relations with the EU.

Keywords: Innovation in urban planning, quality of residential environment, urban policy, urban research.

1. Polityka miejska Europy i potrzeba nowego planowania

W opracowaniu rozważono wybrane aspekty generowania i wdrażania innowacji urbanistycznej służącej sektorowi publicznemu jako narzędzie poprawy jakości środowiska zamieszkania. Opisano wybrane przykłady zagranicznych (głównie niemieckich) narzędzi generowania innowacji urbanistycznej w podziale na zagadnienia (1) zmiany powszechnych standardów zabudowy mieszkaniowej, (2) wielkoskalarnych programów odnowy strukturalnej środowiska zamieszkania, (3) wsparcia rozwoju oraz upowszechnienia dyscypliny (warsztatu) *dizajnu urbanistycznego*. W analizowanych przypadkach rozwiązania kształtowania nowej formy przestrzennej łączą

się z mechanizmami podnoszącymi poziom powszechnej dostępności godnych warunków mieszkaniowych. Wyróżnić można następujące nurty działań:

1. Programy prawno-finansowe: (1) zatrzymujące gentryfikację dzielnic centralnych, (2) poszerzające dostęp do rynku mieszkaniowego, (3) inicjujące i ułatwiające partnerstwa ppp na rzecz budowy mieszkań dostępnych na wynajem.
2. Politykę przestrzenną nastawioną na integrację mieszkalnictwa wspieranego przez realizację nowych: (1) małych zespołów dopełniających istniejącą tkankę miejską, (2) heterogenicznych dzielnic o zróżnicowanych programach użytkowych z udziałem mieszanych modeli mieszkalnictwa.

Odniesienie tematu opracowania do sytuacji polskiej przynosi wiele pytań, które pozostają otwarte na publiczną dyskusję: po pierwsze, o rolę urbanistyki w wypracowywaniu premii innowacyjnej tzw. dywidendy dobrego dizajnu, po drugie, o sposób i zakres wykorzystania potencjałów wydziałów architektury – głównych ośrodków naukowych w kraju prowadzących badania nad formą przestrzenną miasta, po trzecie, o przyczyny i skutki braku wsparcia polskich badań urbanistycznych.

1.1. Jakość miasta na obrzeżach wobec zmiany energetycznej

Faza przejścia do gospodarki niskowęglowej, nazywana często *zmianą energetyczną* (niem. *Energie Wende*), dokonuje się w UE w trybie ewolucji, świadomie stymulowanej polityką gospodarczo-klimatyczną. Osiągnięcie zamierzonych celów wymaga działań nastawionych na optymalizację wykorzystania własnych zasobów rozwojowych regionów miejskich. Usprawnienie strukturalnej sprawności procesów miejskich oznacza uruchomienie istotnych rezerw dla redukcji zużycia energii pierwotnej. Poszukiwane są nowe modele zarządzania, podnoszące energetyczną efektywność zabudowy mieszkaniowej oraz skuteczniej przeciwdziałające zjawisku suburbanizacji. Od połowy lat 90. procesy globalizacyjne istotnie uaktywniły tendencję rozpraszania zabudowy w strefie peryferyjnej, zbliżając problematykę rozwoju miast europejskich do doświadczeń amerykańskich. W neoliberalnym paradygmacie społeczno-gospodarczym, naturalne dążenie do poprawy jakości życia skutkuje eskalacją procesów suburbanizacyjnych oraz uczytelnianiem w przestrzeni miejskiej pogłębiających się podziałów społecznych. Indywidualizm jako postawa promowana, znajduje w stylu podmiejskiego *American Dream* wyobrażenie najlepszych warunków mieszkaniowych, równie pożądane, jak wzmocnienie statusu społecznego¹. To rozpoznanie, od dwóch dekad kieruje europejskich badaczy miasta, nie tylko ku studiom nad charakterystyką i dynamiką strefy miejskiej peryferii. Uznanie, że miasto europejskie *przeniosło się na obrzeża i trzeba je tam na nowo wymyślić* [Bormann *et al.* 2015: 113], wymaga poważnych analiz możliwości wykorzystania w Europie doświadczeń amerykańskich urbanistów, mierzących się od niemal stulecia z wyzwaniem procesów rozpraszania (ang. *urban*

¹ Więcej na ten temat [Kajdanek 2016].

sprawl). W tym kontekście po obu stronach Atlantyku trwa praca nad opracowaniem nowych modeli programów mieszkaniowych, nowej wizji życia w mieście, mogącej stanowić skuteczną i trwałą alternatywę, odwracającą rynkowy popyt na podmiejskie osiedla domków jednorodzinnych [Jessen, Roost 2015].

Wielokierunkowy postęp technologiczny umożliwia wprowadzenie w strukturę miejskie rozwiązań odpowiadających na wyzwania generowane przez postępujące zmiany społeczne i klimatyczne. Jednak ich trwałość i efektywność uzależniona jest od charakteru procesu wdrożenia. Konieczne jest odejście od neoliberalnych postaw wobec planowania miejskiego, które należy *ponownie i na nowo wynaleźć* (ang. *re-inventing planning*), by lepiej służyło współczesnemu rozumieniu ładu przestrzennego jako narzędzia unowocześnienia gospodarki. *Znajdujemy się w trybie ekonomicznych transformacji, który należy wykorzystać dla przekształcenia naszego systemu planowania. Zamiast zajmować się oddzielnie projektowaniem poszczególnych nowych obiektów, jak domy, drogi, szkoły czy inne branżowe elementy, należy planować systemy miejskie mobilizujące, inspirujące a jednocześnie, jeśli nie komfortowe, to dogodnie sprawne, by stały się miastami włączającymi i przyciągającymi talenty* – czytamy w przedmowie monografii podsumowującej pięćdziesiąty kongres renomowanej, światowej organizacji planistów ISOCARP² [Aarts 2015: 6].

1.2. Laboratorium polityki miejskiej i warsztatu urbanistycznego

Analiza zagranicznej praktyki (głównie niemieckiej) wskazuje na kluczowe dla postępu rozwojowego znaczenie pogłębionej współpracy ośrodków akademickich (badawczo-naukowych) i administracji samorządowej. Uzyskana synergia (kapitał ludzki, finansowanie, środki techniczne) pozwala na stałe utrzymanie wspólnego potencjału (zdolności) do generowania innowacji urbanistycznej. Planowanie miejskie oparte na tzw. *reflective practice* [Fischler 2012], jako narzędzie nowoczesnej gospodarki, rozwija się umacniając swój *know-how* z wykorzystaniem nowoczesnych metod i formatów naukowych (*research based design, learning regions, urban planning and design living labs*)³. Dzięki temu trafniej i szybciej znajdują zastosowanie innowacyjne rozwiązania urbanistyczne, które na poziomie lokalnym okazują się niezbędne w co najmniej czterech stałych sytuacjach: (1) dla rozwiązania złożonych, nietypowych stanów problemowych w rozwoju miejskim, (2) w odgrywaniu przez stronę publiczną roli silnego (niezależnego) partnera we współpracy z sektorem prywatnym, a szczególnie w relacjach z kapitałem globalnym, (3) przy adaptacji na warunki lokalne koncepcji zagranicznych, powstałych nie tylko w innych systemach i kulturach planistycznych, ale też w odmiennych morfologicznie strukturach miejskich, (4) dla umocnienia pozycji w kontaktach z UE. Ostatni aspekt to zarówno kwestia kompetencji merytorycznych do prowadze-

² [<https://isocarp.org/>].

³ Więcej patrz: [www.learning-regions.net, <https://unhabitat.org/urban-initiatives/initiatives-programmes/urban-planning-and-design-lab/>].

nia współpracy przez partnerstwa, wspólne projekty i programy np. w ramach inicjatyw URBACT czy INTERREG, która dokonuje się na poziomie regionu, metropolii, a nawet poszczególnych miast i gmin. Nie mniej istotna jest kwestia negocjacji unijnej polityki regionalnej. Pozycja prowadzących ją instytucji centralnych zbudowana na bazie lepszego rozpoznania i przygotowania sytuacji w kraju (priorytetowe osie potrzeb rozwojowych), pozwala na przyjmowanie pozycji inicjatora bardziej adekwatnych do polskich potrzeb programów finansowania.

Europejska Polityka Miejska (dalej EPM) pomyślana jest w tym duchu jako otwarty format współpracy, w którym UE postrzegana jest jako laboratorium miejskie (*urban living lab*) służące stałemu generowaniu wiedzy i innowacji urbanistycznej. Główny cel podjęcia tego rodzaju wysiłku – poszukiwania usprawnienia wieloaspektowej kooperacji państw członkowskich – dotyczy kwestii konieczności podniesienia efektywności metod regulacji i finansowania⁴. Największe rezerwy poprawy skuteczności aplikacji środków unijnych tkwią w lokalnej skali faz wdrożeniowych. Konieczne jest nie tylko ulepszenie diagnozy potrzeb, ale przede wszystkim unowocześnienie wizji i sposobów ich realizacji.

Pakt Amsterdamski (EPM) pracuje przenosząc wyniki monitoringu, określającego europejskie i światowe tendencje, na kreowanie nowych rozwiązań i weryfikujące wdrożenia. Ten ścisły związek charakteryzuje również kluczowe gospodarki unijne, w których kwestia generowania innowacji urbanistycznej nie jest tematem teoretycznym. Aktualny paradygmat rozwoju miast europejskich nakazuje dążenie do pogłębiania interdyscyplinarności badań naukowych nad miastem. Łączyć mają one silnie kwestie społeczno-ekonomiczne z wymiarem przestrzennym, rozumianym jako spójność wysokiej jakości formy, technologii i projektowania – *dizajn urbanistyczny*. Takie podejście promują w ramach różnych faz przygotowania i realizacji EPM, zarówno programy inicjatyw URBACT⁵, jak i nowe, szerokie spektrum aktywności ujętych w bloku *Urban Innovative Actions*⁶. Zarządzanie formą przestrzenną (ang. *design governance*) jest jednym z narzędzi wdrażania innowacji. Postawa wspierająca tzw. *place-making*⁷, czyli politykę kreowania miasta wysokiej jakości urbanistycznej (przestrzennej), służy zarówno postępowi technologicznemu, jak i umocnieniu społecznemu, w wymiarze integracji i aktywizacji gospodarczej. Innowacja przestrzenna (urbanistyczna) polega w tym ujęciu na określaniu nowych wzorców i metod, alternatywnych do tych, kształtujących tradycyjne i aktualne wyobrażenie miejskości.

⁴ Główne hasło *Paktu Amsterdamskiego* to: *Better regulation – Better funding – Better knowledge* (lepsze regulacje – lepsze finansowanie – lepsza wiedza).

⁵ Przykładem może być projekt HOPU-S Housing Praxis for Urban Sustainability w ramach URBACT II, którego celem była promocja brytyjskiej metody tzw. *design coding* jako narzędzia poprawy efektywności energetycznej zabudowy powstającej w strefie podmiejskiej [De Matteis, Clemente 2010], więcej: [<http://urbact.eu/hopus-complete-overview>].

⁶ [www.uia-initiative.eu].

⁷ [www.pps.org/article/what-is-placemaking].

1.3. Kryzys: konieczność i możliwość zmian, efekt synergiczny

Skorelowane procesy suburbanizacji i perforacji miast związane są zwrotną relacją z dynamiką rynku mieszkaniowego. Kluczowe znaczenie ma dziś charakter formy przestrzennej, po pierwsze, ze względu na kwestie społeczne, po drugie, energetyczno-klimatyczne. Dostępność i jakość powszechnego środowiska zamieszkania, jak i alternatywna, nowa jego oferta, stanowią pole negocjacji między sektorem publicznym a prywatnym. Ich rezultaty wpływają na poziom tempa rozwoju nowych urbanizacji w regionie miejskim. Konieczność dokonania reform w obowiązującym standardzie jakościowym i ilościowym, skłania do politycznych decyzji o charakterze interwencji publicznych. Pojawia się pytanie o zakres nowych wersji miejskich wielkich programów mieszkaniowych i ich potencjału do odgrywania roli współczesnego projektu reformatorskiego [Sieverts 2007].

Jednak przewidywane dla postępu jakości korzystne zmiany (masa krytyczna), jeśli wprowadzane niesystemowo, mają siłę wywołania lawinowych reakcji niszczących rynek i eskalujących kryzys. Nierzadko skutki te zostają odsunięte w czasie. Kumulacja problemów ekonomicznych ujawnia się po kilku latach, a techniczno-społecznych nawet po dekadach. Kraje doświadczone kosztem podobnych sytuacji, świadome są znaczenia rozwiniętej polityki profilaktyki. Opiera się ona na wynikach stałych badań naukowych, które objąć można hasłem nowoczesnych, zintegrowanych badań urbanistycznych⁸. Stan *wyższej konieczności*, angażujący specjalne środki publiczne, pozwala wówczas na stworzenie i wdrożenie rozwiązań bardziej zaawansowanych technologicznie i organizacyjnie. Kryzys staje się swego rodzaju narzędziem wprowadzania zmian w niekorzystnej rutynie działania rynku i administracji, gdyż jest to stan powszechnej akceptacji reform. Pojmowanie kryzysu jest w tym kontekście szerokie. Jest to zarówno (1) niedobór mieszkań dostępnych, (2) powszechny niski (nienowoczesny) standard i niedostosowanie oferty rynku do popytu i potrzeb, (3) wadliwa struktura przestrzenna układów urbanistycznych, generująca wysoki koszt eksploatacji i życia w mieście, eskalująca problemy społeczne oraz prowadzące do (4) suburbanizacji i (5) strukturalnych problemów rozwojowych miasta lub jego części. Sektor publiczny zobowiązany jest do działań równoważących negatywne skutki aktywności wolnego rynku przez zgromadzenie nowych potencjałów rozwojowych. Oczekiwane unowocześnienie, rozumiane szerzej niż wymiar techniczno-przestrzenny, oznacza na równi osiągnięcie celów oraz sposób, w jaki do ich realizacji doprowadzono.

Przekształcanie sytuacji kryzysowych w nowy potencjał rozwojowy, stosujący innowację urbanistyczną, jest stałą praktyką ostatnich dekad w takich krajach, jak Niemcy, Francja czy Wielka Brytania. Inicjowanie programów międzynarodowych (unijnych) to nowoczesna wersja postępowej tradycji politycznej, która umożliwiła realizację w okresie

⁸ W innowacyjnych rozwiązaniach kompozycja urbanistyczna jest tak dalece uwarunkowana kwestiami technologicznymi (zarządzanie energią) i modelami organizacyjnymi łączącymi zasady finansowania i zasiedlania nowych kompleksów mieszkaniowych, że można ją uznać za rodzaj platformy integrującej i wyważającej wszystkie aspekty planowania w wymiarze przestrzennym.

powojennym państwowych projektów interwencyjnych, związanych z modernizacją jakości mieszkalnictwa w miastach. Zachodnie państwa opiekuńcze działały wówczas w trybie monumentalnych, społecznych narracji, napędzanych utopijnym heroizmem reformatorskim. Korzystano wtedy z potencjału na wyrost idealistycznie sformułowanych nowych modeli i metod planowania, które powstawały na zamówienie silnego państwa i jego wielkich projektów. Czas umożliwiający pełną kontrolę nad planowaniem procesów miejskich należy dziś do przeszłości [Sieverts 2007], co nie oznacza jednak, że pole oddane zostało w całości cynicznej grze rynkowej. Realizowane od końca lat 80. programy przekształceń, dedykowane dzielnicom, a nawet regionom (miejskim), dotkniętym postindustrialną, strukturalną zapaścią – w inny sposób korzystają z innowacji urbanistycznej. Prymat dla działań katalitycznych, interwencji akupunkturowych, wymusza silniejsze dostosowanie rozwiązań do uwarunkowań lokalnych. Zintegrowanie wymiarów organizacyjno-przestrzennych z wyrazem formy architektonicznej, czyni kwestie urbanistyki istotnym narzędziem optymalizacji zarządzania miastem w modelu rozwoju kompaktowego. Odnowa rozumiana jako proces społeczny, umacnia kwestię planowania partycypacyjnego, czyniąc z rewitalizacji rodzaj powszechnego stanu uczenia się nowej fazy rozwojowej.

Zazębianie się odnowy dzielnic centralnych miasta-regionu z problematyką skutków suburbanizacji, jest obecnie kluczową kwestią rozwojową, wymagającą nowych metod i narzędzi planowania oraz zarządzania. Celem jest zmiana preferencji popytu i oferty podaży na rynku mieszkaniowym. Potrzebna jest nowa, silna wizja, integralnie łącząca formę architektoniczną z modelem organizacyjnym. Reinterpretacja wzorców środowiska zamieszkania jest obecnie głównym polem poszukiwań innowacji urbanistycznej i architektonicznej w Europie. Przykład holenderski pokazuje, że jej potencjał jest nadal daleki od wyczerpania, w przeciwieństwie do możliwości absorpcyjnych wdrożenia, silnie uwarunkowanych poziomem otwartości na nowe rozwiązania systemu polityczno-administracyjnego. Jego postawa wobec nastrojów i opinii społeczeństwa – potencjalnych klientów i wyborców – w dużej mierze odpowiada za poziom podejmowania ryzyka innowacji przez środowiska inwestorów.

2. Urbanistyczna hipoteza. Nowa wizja

2.1. Przesiedlanie amerykańskiego marzenia

Hasło *foreclosure*⁹, sygnuje dyskusję publiczną nad skutkami hiperspekulacji na światowych giełdach¹⁰, która w okresie 2007-2010 rujnując rynek mieszkaniowy i sys-

⁹ Ang. *foreclosed properties* – majątek pozbawiony prawa wykupu lub z zastrzeżeniem hipotecznym, przejęty przez bank za długi związane z brakiem spłaty hipoteki.

¹⁰ Chodzi o tzw. *US subprime mortgage crisis* – światową bańkę spekulacyjną (2007-2010), która wywołała głęboką i rozległą recesję gospodarczą (2007-2009) wymagającą rozległych interwencji państwowych. Wywołała ją wprowadzenie do obiegu giełdowego ryzykownych funduszy (*hedgingowe*) gwarantowanych zastawami hipotecznymi na nieruchomości mieszkaniowe. Polityczna zgoda na ułatwienia

tem bankowo-inwestycyjny, wstrząsnęła rozwojem miast nie tylko w USA. U podstaw jej powstania znajduje się poniekąd pozytywna idea, dopuszczenia do rynku mieszkaniowego grup społecznych, nie mogących dotąd zaspokoić swoich potrzeb mieszkaniowych poprzez kredyt komercyjny. Wykorzystanie do tego celu nowego, ryzykownego instrumentu finansowego, połączyło lokalny rynek nieruchomości z globalnym systemem giełdowym. Kryzys wywołany skutkami finansowego sprzężenia skal, uczytelnia po raz kolejny prawdę, że sektorowe spojrzenie na korzyści płynące z innowacji organizacyjnej, obarczone jest nierozpoznanym ryzykiem. Tym bardziej, gdy populistyczne sposoby politycznego myślenia uwarunkowaniami przeszłości, nie dorównują terazniejszym potencjałom technologiczno-organizacyjnym.

Natura nowych czasów napędzanych globalizacją, ujawniła zagrożenia przenoszenia problemów lokalnych do skali światowej (lokalny rynek nieruchomości, krajowy system wsparcia mieszkalnictwa). Wskutek decyzji politycznej, nie powiązane rynki lokalne zostały w nieczytelny sposób połączone, uzmysławiając granice bezpieczeństwa neoliberalnego paradygmatu rozwojowego. Zagrożenia wynikają ze zbyt głębokiego ujednolicania stylu życia, rozwiązań technicznych i finansowych, a nawet formy urbanistycznej i architektonicznej, które w tym samym momencie przechodzą naturalne fazy rozwojowe – od rozkwitu po upadek.

Kryzysowi 2007-2010 towarzyszyły stale porównania do wielkiej depresji lat 30. Doszło dzięki temu do nagłośnienia istniejącej od lat krytyki systemu¹¹, przesuwał granice wolności działalności gospodarczej, dla której *niezbędne są regulacje kontrolujące najciemniejsze strony natury ludzkiej, napędzanej instynktem poszukiwania łatwego zarobku* [Mitchell *et al.* 2010: 6, tłum. Autorki]. Po czasie, czytelne stały się ostrzeżenia przed sprzyjaniem tendencjom redukującym rozwój przestrzenny miast do etapu w procesie akumulacji nadwyżki kapitału, które syntetycznie wyrażają słowa Harvey'a: *Kapitalizm opiera się na założeniu, że rano inwestuje się pieniądze po to, aby wieczorem mieć ich więcej. A zatem pojawia się problem z tym, co zrobić z nadwyżką. Miasta to właśnie takie obiekty, w które te nadwyżki są w dużej mierze lokowane. (...) a innym z tych istotnych sposobów jest urbanizacja – i tutaj chodzi nie tylko o budowanie mieszkań czy dróg, ale też o cały styl życia zbudowany wokół samochodu i podmiejskiej*

w obrocie giełdowym aktywami, w których skład wchodziły zobowiązania hipoteczne zwykłych obywateli, uruchomiła koniunkturę opartą na rozluźnionej dyscyplinie przyznawania bankowego kredytu hipotecznego, zabezpieczonego w systemie państwowym. System ten nie tyle poprawił sytuację mieszkaniową dopuszczając do własności mieszkaniowej niższe warstwy społeczne, ile uruchomił lawinę spekulacyjną, na której straciło całe społeczeństwo, włączając w to najbiedniejszych. System podatkowy umożliwiający odpisy od podstawy opodatkowania rat kredytu hipotecznego, stanowi w US fundamentalny element systemu społecznego. Tzw. przemysł hipoteczny jest jednym z głównych sektorów finansowych USA opartych na federalnych programach wsparcia na rzecz poszerzenia dostępności do własności mieszkaniowej: Federal National Mortgage Association (Fannie Mae od 1938), Government National Mortgage Association (Ginnie Mae od 1968), Federal Home Loan Mortgage Corporation (Freddie Mac od 1970).

¹¹ Chodzi m.in. o tzw. *Anti-sprawl coalition*, i trzy jej główne kampanie (UK lata 20., USA lata 60., USA od 80.) [Bruegmann 2005].

mody. Przez ostatnie 40 lat w USA to tak mniej więcej działało, ale jeśli spojrzymy na rynek mieszkaniowy, to w tej chwili mamy do czynienia z podobną recesją, jak w latach 30. USA dzisiaj i w 1945 r. to dwa zupełnie inne światy. Jeśli powojenny model wzrostu w USA w tej chwili się skończył, a świat amerykańskich przedmieść dobiegł końca, to znaczy, że należy wymyślić nowy model urbanizacji. I dlatego moim zdaniem teraz jest odpowiedni moment, aby taką dyskusję rozpocząć [Harvey, Pobłocki 2012: 17].

W tym duchu w 2012 r. nowojorska Museum of Modern Art (MOMA) przygotowała wydarzenie, które służyć może za symbol wykorzystania kryzysu do tworzenia innowacji urbanistycznej. Wystawa *Foreclosed: Rehousing The American Dream*¹² zainspirowana została publikacją raportu zespołu z Columbia University¹³. *The Buell Hypothesis* zawiera tezę *Zmień marzenie – Zmień miasto*, która odpowiedzieć ma na pytania o etos amerykańskiego społeczeństwa tzw. *American Dream*, postawione wobec skutków kryzysu w latach 2007-2010 [Martin *et al.* 2011]. W okresie wdrażania rozległych interwencji państwowych oraz wyrazistych akcji protestacyjnych¹⁴ MOMA, uosabiając środowiska postępowe, podjęła próbę uruchomienia fundamentalnej debaty nad zmianą wyobrażeń o charakterze powszechnego środowiska zamieszkania. Nowe możliwości oferować miały nowe opcje dla kreowania struktur bardziej wydajnych energetycznie, a jednocześnie poprawiających kwestie społeczno-zdrowotne. Odejście od tradycyjnego wizerunku konserwatywnego przedmieścia klasy średniej, zaoferować miało nowej generacji wyobrażenie bardziej intensywnej zabudowy, stosującej rozwiązania aktualnych wysokich technologii do tworzenia programu bezpiecznego, zdrowego i wspólnotowego nowego habitatu.

W 2011 r. publicznie pokazano alternatywę *przesiedlenia (re-housing)* Ameryki. Choć w dużej mierze skorzystano z diagnoz wypracowanych przez środowisko Congress of New Urbanism (CNU)¹⁵, alternatywy dla domku na suburbiach pokazane w MOMA są progresywną wizją. Powstała ona na bazie reinterpretacji etosu *podmiejskiego narodu*¹⁶, którego istotę zdefiniowano jako *otwarte możliwości rozwoju* (ang. *opportunity*¹⁷).

¹² *Zajęta hipoteka: przesiedlenie amerykańskiego marzenia* (tłum. autorki), patrz: [www.moma.org/interactives/exhibitions/2012/foreclosed/].

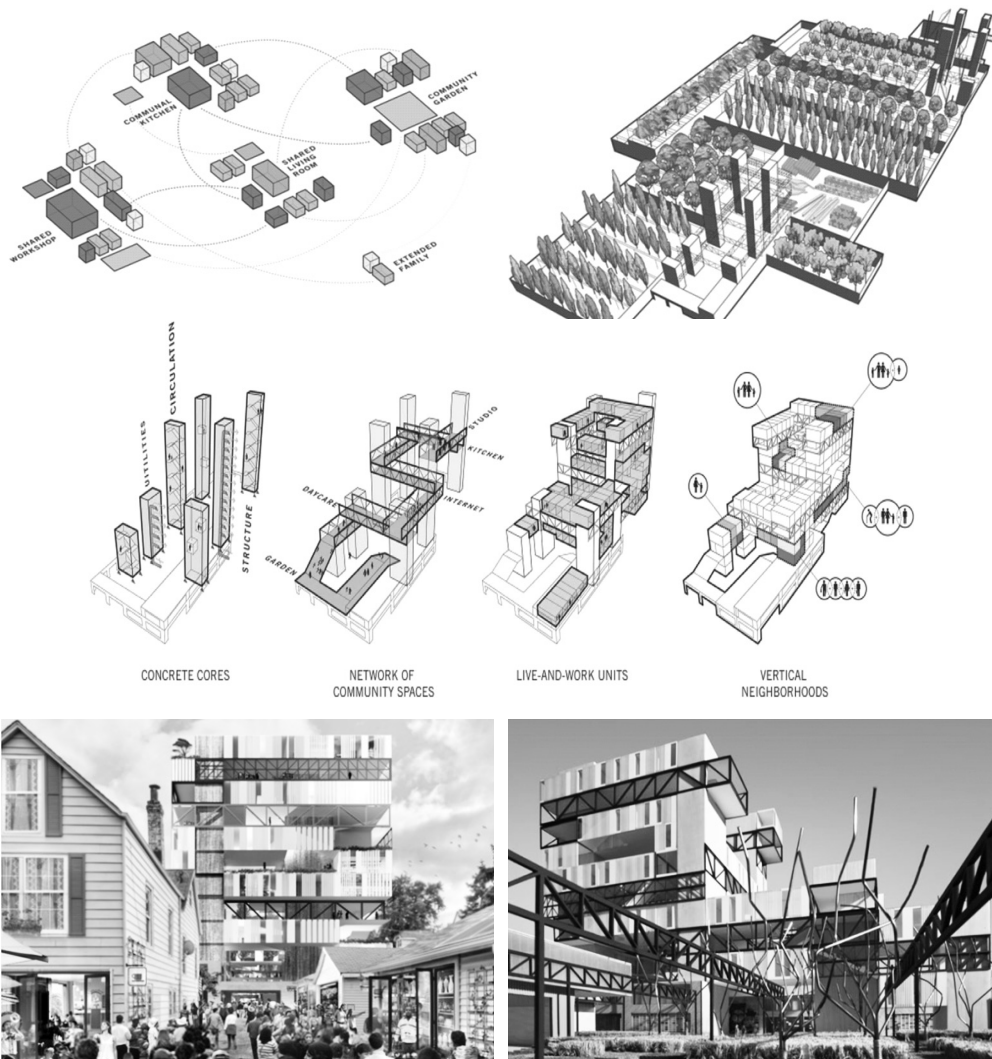
¹³ The Temple Hoyne Buell Center for the study of American Architecture, Columbia University Graduate School of Architecture, Planning, and Preservation.

¹⁴ W 2009 r. Prezydent Barack Obama podpisał *American recovery and reinvestment Act*, który nie zatrzymał niepokojów społecznych wywołanych kryzysem, które w 2011 r. ujawniły się w ruchu Occupy Wall Street. Protestujący po obu stronach Atlantyku hasłem *We are the 99%* wyrażali sprzeciw wobec dominacji korporacji wpływających na rządy i umacniających dysproporcje w dochodach i zamożności w USA i poza nimi.

¹⁵ *Retrofitting suburbia* [Durham-Jones, Williamson 2011].

¹⁶ Odwołanie do tytułu książki *Suburban Nation* [Duany *et al.* 2010], kluczowego manifestu trzeciej fali koalicji antysuburbanizacyjnej reprezentowanej silnie przez Congress of New Urbanism [Bodenschatz, Schönig 2004].

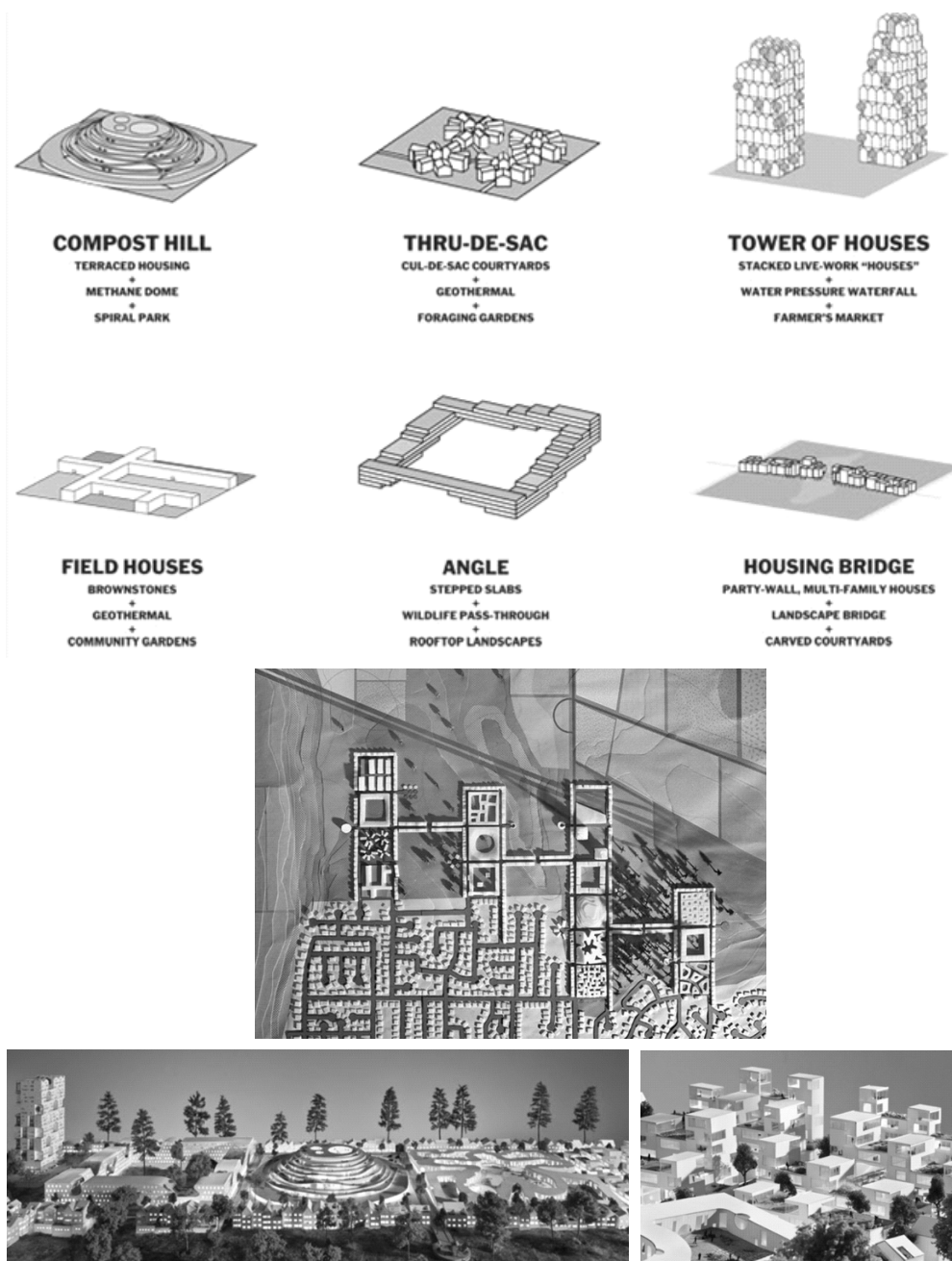
¹⁷ *Moving to Opportunity*, to nazwa programu federalnego z 1994 r., który rozwiązać miał socjalny problem mieszkaniowy w śródmieściach wielkich miast. Dużą rolę w tym eksperymencie odegrali planiści spod znaku CNU planujący nowe założenia mieszkaniowe. Wyniki programu, również kwestie formy urbanistycznej nowych osiedli socjalnych, zostały zakwestionowane [Goering *et al.* 2010].

Ryc. 1. Koncepcja *The garden in the machine* opracowana przez Studio Gang Architects dla miejscowości Cicero w stanie Illinois/USA. Pokazana w nowojorskiej MOMA jako obiekt wystawy *Foreclosed: Rehousing the American Dream*

Źródło: Studio Gang Architects [dostęp 30.05.2018: <http://studiogang.com/project/garden-in-the-machine>].

Dla pięciu lokalizacji, wskazanych w rejonach o największym poziomie zajętych przez banki hipotek przygotowano prowokacyjne koncepcje proponujące teoretyczne rozwiązania przestrzenno-organizacyjne. Stworzyły je interdyscyplinarne zespoły złożone z progresywnych biur projektowych, lokalnej administracji oraz naukowców kluczowych uniwersytetów (ryc. 1-2) [Bergdoll, Martin 2012]. Założono czytelne nawiązanie do lat 30., w których wizja *Broadacre City* autorstwa F. L. Wright'a, proponowała roz-

Ryc. 2. Koncepcja NATURE-CITY opracowana przez WORKac dla miejscowości Keizer w stanie Oregon/USA. Pokazana w nowojorskiej MOMA jako obiekt wystawy *Foreclosed: Rehousing the American Dream*

Źródło: WORKac [dostęp 30.05. 2018: <https://work.ac/nature-city/>].

wiązanie dla realizacji pokryzysowych, politycznych deklaracji tzw. *New Deal*. Idealne przedmieście było w niej jednocześnie samowystarczalne i indywidualnie komfortowe. Wdrażające ją realizacje, naśladujące model Levittown, ukształtowały na dekady wyobrażenie o dobrym środowisku zamieszkania, które obecnie coraz bardziej powszechnie uznaje się za kluczowe ograniczenie rozwoju społeczno-gospodarczego miast.

Wyobrażenia przyszłości, w pięciu interpretacjach pokazanych w MOMA, wywołać miały dyskusję na temat wsparcia sektora publicznego dla wdrożenia nowej, równie wpływowej, co *wright'owska* wizji nowoczesnego środowiska zamieszkania. Odrzucono przy tym estetykę i model wypracowany przez CNU, uznawany za *pacyfikację przy użyciu cappuccino*, która towarzyszyła też programom socjalnym wprowadzonym w połowie lat 90.¹⁸ Nowa reinterpretacja przestrzenna nie nawiązuje do tradycyjnych wzorców miejskości budując nadal na najważniejszych wymiarach nowoczesnego środowiska zamieszkania, takich jak: indywidualność-wspólnotowość, kompaktowość-miejskość, ekologia-energia-mobilność, edukacja-praca. Tytuły poszczególnych koncepcji syntezują istotę przyjętych założeń:

1. *The garden in the machine* (zespół Studio Gang Architects w Cicero, Ill, ryc. 1).
2. *Nature-City* (zespół WORKac w Keizer, Ore, ryc. 2).
3. *Property with properties* (ZAGO Architecture w Rialto, Calif.).
4. *Simultaneous City* (Temple Terrace, FLA.),
5. *Thoughts on a walking City* (MOS Architects w The Oranges, N.J.).

2.2. Nowe wizje generacji EUROPANu¹⁹

Temat *przesiedlania American Dream* wydaje się stałym problemem urbanistów europejskich znanym w Niemczech jako *zasada Kurta Tucholskiego*. W wierszu *Ideal* z 1927 r., opisana została idealna wizja współczesnych oczekiwań wobec jakości życia w mieście – od frontu berlińskie mieszkanie przy Friedrichstrasse z kinem na rogu, a z balkonu widok na Bałtyk. Takimi próbami godzenia niemożliwych opcji są zaprezentowane w MOMA wizje. Odczytywalna jest w nich koncepcyjna i warsztatowa łączność z europejskimi (kontynentalnymi) metodami poszukiwania wyobrażeń współczesnego, miejskiego środowiska zamieszkania. Budowanie miejskości porzuca tradycyjne

¹⁸ Określenie autorstwa Sharon Zukin przytoczone w 2012 r. przez D. Harvey'a, komentującego przekształcenia przedmieść: (...) *nawet niespójne, bezbarwne i monotonne podmiejskie osiedla domków jednorodzinnych, będące nadal dominującym typem zabudowy w niektórych regionach, otrzymały niedawno własne antidotum w postaci ruchu „nowego urbanizmu”, zachwalającego sprzedaż wspólnotowego i butikowego stylu życia jako produktów deweloperskich, służących spełnianiu miejskich snów. Jest to świat, w którym neoliberalna etyka emocjonalnego, posesywnego indywidualizmu może stać się wzorem uspołecznienia ludzkiej osobowości. Jego wpływem (skutkiem – autorka) jest narastająca indywidualistyczna izolacja, lęk i neuroza w ramach jednego z największych (sądząc przynajmniej podług olbrzymiej skali i wszechstronności) osiągnięć społecznych w ludzkiej historii na drodze do realizacji naszych pragnień* [Harvey 2012: 35-36].

¹⁹ Autorka była w 2010 r. członkinią polsko-niemieckiego jury konkursu EUROPAN 10, [Fischer *et al.* 2010], [dostęp 30.05.2018 www.europand.com.pl/europand-e10/temat/].

wyobrażenia i stara się wypracować kompromis, bardziej adekwatny do aktualnych wyzwań rozwojowych – indywidualizm w mieście kompaktowym. Szczególnie istotny jest etap wstępny – poszukiwania wizji, który nie jest bezpośrednio uwarunkowany wymaganiami technicznej realizacji. Zarządzanie procesem miejskim przez wizję ogólną, wywołującą krytyczną debatę jest kluczowym elementem wdrożenia zmian przez innowacje urbanistyczne. Taką metodę stosują najbardziej zaawansowane technologicznie i gospodarczo kraje Europy, krytycznie postrzegające w pełni neoliberalny paradygmat planowania miast (Holandia, Dania, Niemcy, Szwajcaria). Wykorzystanie koncepcji hipotetycznych w debacie ideowej wokół zarówno obszarów kryzysowych, jak i tematów problemowych, pozwala na poszerzenie puli wyobrażeń o możliwych rozwiązaniach, które w dalszym procesie modelowania nabierają formuły możliwej do adaptacji przez regulacje i administracyjną rutynę.

Z takiej potrzeby, znalezienia nowych dróg kształtowania przestrzeni miejskiej, rozumianej jako narzędzie realizacji celów rozwojowych, zrodził się międzynarodowy konkurs architektoniczno-urbanistyczny EUROPAN. Miasta Unii Europejskiej zgłaszają się do organizatorów ze swoimi problemami wymagającymi innowacyjnego rozwiązania, przełomu w dotychczasowej lokalnej dyskusji bez jednoznacznego rozwiązania. Otrzymują w zamian zestaw odpowiedzi konkursowych oraz fachowe międzynarodowe doradztwo, po pierwsze, związane z przygotowaniem założeń konkursowych, po drugie, w postaci opinii jury. O skali tego przedsięwzięcia świadczą dane z ostatniej edycji: 1,003 projekty zgłoszone dla obszarów konkursowych w 44 miastach, w 13 różnych krajach UE. 11 sądów konkursowych rozdało 136 nagród wśród zespołów projektowych z 20 różnych krajów. Z 88 i 48 specjalnie wyróżnionych zespołów 40% odebrało nagrody poza granicami swojego macierzystego kraju.

Od niemal trzech dekad EUROPAN podejmuje bieżące tematy rozwoju miast europejskich. Konkurs ukształtował i wypromował całe pokolenie nowego rodzaju projektantów i planistów tzw. generację EUROPANu²⁰, która obecnie przejęła w Europie pozycje decyzyjne [Rebois 2007]. Dyktuje ona styl debaty wokół przestrzeni miejskiej rozumianej jako narzędzie społeczno-gospodarczego rozwoju w łączności z tożsamością kulturową²¹. Jest to zatem nie tylko narzędzie poszukiwania innowacji urbanistycznej jako nowego rozwiązania zadania konkursowego, lecz metoda kształtowania środowiska decyzyjnego, w jego najbardziej szerokim ujęciu profesjonalnym. Kolejne edycje reagowały na narastające problemy miejskie, zachęcając młodą generację do kreatywnych wypowiedzi. Konkursom nadawano tytuły, komentując bieżącą sytuację w rozwoju miast poza dotychczasową, urzędową konwencją: EI-

²⁰ Warunki konkursu dopuszczają do udziału jedynie architektów do 40 roku życia. Jego zwycięzcami byli Vicente Guallart, Dick van Gameren, Bjarne Mastenbroek, czy Fuensanta Nieto i Enrique Sobejano. Pracownia MVRDV została założona przez Winy Maas, Jacob van Rijs i Natalie de Vries po zwycięstwie w konkursie w 1991 r. [Trammer 2012].

²¹ Więcej na ten temat na: [www.european-europe.eu/en/european-generation].

1990 *Changing Lifestyles and Housing Architecture*, E2-1991 *Living in the city*, E3-1994 *At home in the city*, E4-1996 *Constructing the town upon the town*, E5-2000 *New housing landscape*, E6-2002 *In between cities*, E7-2004 *Sub-urban challenge*, E9-2006 i E10-08 *European urbanity*²², E11-2011 *Resonance between territories and ways of life*, E12-2013 i E13-2015 *The Adaptable City*, E14-2017 i E15-2019 *The Productive City*. Ten sposób, dojrzewający również w środowiskach akademickich, otwierał nową perspektywę na znane problemy, tj. mieszkalnictwo, rewitalizację czy przestrzeń publiczną, umożliwiając świeże spojrzenie na potencjał możliwych rozwiązań. Uwalniano jednocześnie język i warsztat pojęciowy debaty urbanistycznej od ograniczającej ją modernistycznej nomenklatury miasta funkcjonalnego. Szczególnie czytelne stają się powiązania debaty europejskiej i podejmowanych przez konkurs tematów. U progu XXI w. fokus przechodzi z kwestii odnowy śródmieścia na temat jakości regionu podmiejskiego, by na tej bazie w kolejnych edycjach pytać o interpretację miejskości widzianą oczami młodej generacji. W ostatnich edycjach kwestia energii i efektywności zostaje silnie wyeksponowana i poddana kreatywnej interpretacji w kontekście uwarunkowań rzeczywistych, nierzadko małych miejscowości walczących z kryzysem społeczno-gospodarczym.

EUROPAN jako platforma wymiany i kumulacji urbanistycznej myśli innowacyjnej łączy progresywne środowiska i facylituje niezależną od administracji publicznej i rutyny sektora komercyjnego środowiskową debatę. Zwrotnie zasila badania nad miastem i jego formą, podobnie jak robią to renomowane, ale nadal progresywne instytucje, tj. berlińskie DAZ – Deutsches Architektur Zentrum²³.

3. Wdrożenie innowacji urbanistycznej w praktyce niemieckiej

Przejsie od ideowej debaty nad nowymi modelami i wzorami rozwiązań urbanistycznych do administracyjnej praktyki, podwyższającej powszechne standardy środowiska mieszkaniowego, jest działaniem żmudnym, jednak w długiej perspektywie bardzo opłacalnym. Ten wysiłek podejmowany jest w rozwiniętych gospodarkach umiejących zarządzać systemami złożonymi. Nie nadużywają one stosowania doraźnych, nie w pełni przygotowanych rozwiązań. Unikają praktyk decyzji administracyjnych pomijających fazy uspołecznienia, gdyż nie jest to dziś akceptowane jako efektywne i wiarygodne (demokratyczne) narzędzie administracji publicznej.

²² Polska, a raczej Warszawa uczestniczy w konkursie od jego dziewiątej edycji, więcej: [www.europan.com.pl].

²³ W ostatnich latach DAZ organizuje wydarzenia, które moderują berlińską fundamentalną dyskusję na temat mieszkalnictwa dostępnego i gentryfikacji miasta. Należy wymienić wystawy: *Urban Living, Strategies for the Future i New Standards. Ten Theses on Housing* oraz festiwal *MakeCity Festival 2018. A Festival for Architecture and Urban Alternatives in Berlin*, więcej na: [www.daz.de].

3.1. Wielkie programy państwowe i praktyka uczenia się na błędach

W niemieckiej praktyce planowania i odnowy miast ważne miejsce zajmuje kwestia generowania innowacyjnych rozwiązań, systemowo rozwijających potencjały i łagodzących zagrożenia rozwojowe regionów miejskich. Kondycja struktury organizacyjno-przestrzennej miast jest elementem gospodarki kraju. Udoskonalanie jej funkcjonowania uznaje się za wypełnianie demokratycznych zobowiązań rządu względem społeczeństwa (tzw. *prawo do miasta*). Radykalnie neoliberalne planowanie nie znajduje stąd w tym państwie wielu zwolenników. Wręcz przeciwnie, istnieje silne przekonanie, że obowiązkiem sektora publicznego jest formułowanie programów stanowiących aktywne i fachowe rozwiązywanie trudności, które zdiagnozowane zostały jako federacyjna bariera rozwoju lub strukturalny problem regionalny. Istotne wyzwania dotyczące kwestii jakości środowiska zamieszkania, które podjęła Federalna Republika Niemiec w ostatnich trzech dekadach to adaptacja do nowych standardów zasobu mieszkaniowego miast centralnych (polityka rewitalizacji dzielnic postindustrialnych)²⁴ oraz dokonana w znacznym wymiarze restrukturyzacja modernistycznych wielkich osiedli mieszkaniowych. Obok stale aktualnych zagadnień mieszkalnictwa dostępnego, istotną kwestią stał się, w dekadzie lat 90. milionowy niedobór mieszkań w byłej NRD, który przełożył się na eskalację sprzężonych procesów rozpraszania i kurczenia miast. Zagadnienie nieefektywności energetycznej suburbanizacji dotyka zarówno silne miasta-regiony (Monachium, Stuttgart, Frankfurt, Hamburg), jak i te borykające się ze strukturalnymi problemami rozwojowymi (Lipsk, Drezno, konurbacja Zagłębia Ruhry). Powszechnie dostrzega się koszty społeczno-przestrzennej niewydolności systemu podtrzymującego amorficzne rozrastanie się obszarów peryferyjnych. Jednak sposoby rozwiązania tego problemu, czyli usuwania przyczyn eskalacji rozwoju odśrodkowego są w obu uwarunkowaniach gospodarczych odmienne.

Pospieszne deklaracje polityczne Kanclerza H. Kohl'a obiecujące rozwój byłej NRD niczym *kwitnących krajobrazów*²⁵, realizowane były zgodnie z rozluźnionym, neoliberalnym paradygmatem planowania. Polityczne decyzje wprowadzające ułatwienia kredytowe i inwestycyjne, stały się motorem eskalacji praktyk spekulacyjnych na rynku mieszkaniowym. Ten rodzaj programu publicznego nastawionego na tworzenie klasy średniej i budowę systemu własności prywatnej, miał być narzędziem jednocześnie rozwiązującym problemy mieszkaniowe i hamującym dynamikę procesu migracyjnego z byłej NRD do zachodnich metropolii. Program pomocowy dla nowym landów był rodzajem działania stworzonego w uwarunkowaniach miasta kapitalistycznej rutyny, a wprowadzanego w zasadniczo inne środowisko społeczno-gospodarcze, pod-

²⁴ Więcej w: [Rembarz 2016].

²⁵ Tak zwany *bluhende Landschaften*, H. Kohl użył tej poetycznej metafory w przemówieniu telewizyjnym z 01.07.1990 r.

legające już globalnej ekonomii. Tani kredyt na domek z ogródkiem w nowych landach, w których z przyczyn politycznych do 1990 r. nie budowano zabudowy jednorodzinnej, kojarzono wówczas powszechnie w postsocjalistycznym społeczeństwie z dobrobytem w stylu *American Dream*. Program stał się narzędziem wprowadzania niekorzystnego trendu rozwoju miast, który zaktywizował krótkotrwałą koniunkturą gospodarczą. Koszt błędów wolnego rynku wywołany interwencją państwową, ponoszony jest przez sektor publiczny do dziś (de-ekonomizacja rynku mieszkaniowego w tzw. nowych landach byłej NRD). Stabilizacja społeczno-ekonomiczna *kurczących się miast* byłej NRD, których symbolem stał się Lipsk, wymogła przyjęcie federacyjno-landowego, regionalnego programu odnowy *Stadtumbau Ost* (od 2002)²⁶. Strukturalna dekonstrukcja, czyli odwrócone uwarunkowania rozwoju, wymogły opracowanie innowacyjnych strategii rozwojowych dedykowanych głównie kwestiom jakości życia i mieszkania. Lipsk na przełomie wieków, jako *miasto perforowane* stało się głównym, kosztownym laboratorium eksperymentalnej odnowy tradycyjnie ukształtowanego miasta. Efektem tej fazy określanej jako *Nowa Lokacja*²⁷ w myśl hasła *więcej jakości dla mniejszej ilości* jest aktualna dobra koniunktura rozwojowa, wizualizująca się w napływie ludności do dzielnic centralnych, szczególnie tzw. klasy kreatywnej. Innowacje architektoniczno-urbanistyczne, wprowadziły na rynek nowe rozwiązania mieszkaniowe, stanowiące atrakcyjną ofertę dla produktów spekulacyjnego rynku komercyjnego, intensywnie działającego w strefie podmiejskiej [Rembarz 2006]²⁸. Skuteczne wdrożenie nowego modelu stało się możliwe dzięki całkowicie odmiennemu *modus operandi* administracji miejskiej. Stała się ona w ostatnim dwudziestoleciu stroną aktywną, wychodzącą z pełną otwartością ku potrzebom i inicjatywom społecznym (partycypacja). Lipska innowacyjna wizja przyszłości miasta, ściąga zarówno zainteresowanie polityków szczebla centralnego, jak i sektora prywatnych inwestorów.

Wnioski z doświadczenia gospodarczej zapaści, jakim dotknięte zostało byłe NRD posłużyły Federacji do unowocześnienia polityki miejskiej oraz pogłębienia zintegrowania metod i modeli zarządzania gospodarką, postrzeganej jeszcze bardziej wyraźnie w kontekście rozwoju miast. Na tej podstawie skonstruowana została ogólnoeuropejska inicjatywa nazwana *Kartą Lipską na rzecz zrównoważonego rozwoju miast europejskich*²⁹ [Majda, Mironowicz 2017], która w 2007 r. przyjęta została przez kraje członkowskie i sukcesywnie ratyfikowana³⁰. Rozpoczęto w ten sposób unijną debatę nad zmianą paradygmatu urbanizacji, umożliwiającego kontrolę nad poziomem udziału w niej globalnego kapitału spekulacyjnego (ryzykowne produkty bankowe). Ewaluacja skutków realizacji Karty Lipskiej w 2012 r. wskazała wiele

²⁶ Więcej w: [www.staedtebaufoerderung.info/StBauF/DE/Programm/Stadtumbau/LiteraturUndLinks/Literatur/BundLaenderBericht.pdf?__blob=publicationFile&v=2].

²⁷ Niem. *Neue Gründerzeit*.

²⁸ Patrz program [selbstnutzer.de].

²⁹ *Leipzig Charter on Sustainable European Cities*.

³⁰ Polska ratyfikowała Kartę Lipską dopiero w 2012 r.

nadal nierozwiązanych problemów związanych ze zbyt niską integracją planowania i zarządzania miastami³¹. Potwierdziła ona konieczność generowania i wdrażania innowacji. Sformułowane w 2012 r. *Memorandum: Miejskie Energie – Zadania przyszłości dla miast*³² ujęło syntetycznie cele polityki przestrzennej Federacji. Wskazanie na znaczenie energii społecznej jako fundamentu rozwoju miast ukształtowało hierarchię ważności w zarządzaniu miastami. Jakość rozwoju twardej infrastruktury i podnoszenie efektywności energetycznej stanowi esencję europejskiej tradycji tzw. *Baukultur*³³ [Durth, Sigel 2010]. Poszukuje się w niej tzw. dywidendy wysokiej jakości *dizajnu*, która w tematyce formy przestrzeni publicznej łączy się ściśle z kwestiami umocnienia kapitału ludzkiego miast. Europejska tożsamość – kultura kontynentu – jako jedna z ważnych energii miast zinterpretowana została jako główna platforma włączającej i aktywizującej integracji. Powyższe wyzwania postrzegane z perspektywy władz politycznych jako fundamentalne kwestie rozwojowe, doprowadziły do stworzenia efektywnego mechanizmu wypracowywania nowych programów finansowo-organizacyjnych dedykowanych problemowym kwestiom miejskim. Przyjmuje się w nich założenie, że środki publiczne muszą służyć uzyskaniu najwyższej możliwej jakości. W ten sposób dokonać ma się rzeczywisty postęp społeczno-technologiczny. Dotyczy to również rozwiązań urbanistycznych i architektonicznych, szczególnie w tych inicjatywach, które dotyczą bezpośrednio popularyzacji modelowych rozwiązań przestrzennych.

³¹ [http://www.nationale-stadtentwicklungspolitik.de/NSP/SharedDocs/Downloads/DE/_Anlagen/leipzigcharta_en.pdf?__blob=publicationFile&v=1].

³² *Urban Energies* to tytuł ministerialnej konferencji z 2012 r., która odbyła się w Berlinie w piątą rocznicę Karty Lipskiej i wyznaczyła kierunek działań politycznych w kolejnych latach [www.bbsr.bund.de]. Memorandum *Städtische Energien – Zukunftsaufgaben der Städte*, zainicjowało przedsięwzięcie nazywane narodową polityką rozwoju (*Nationalen Stadtentwicklungspolitik*) pracującej w sześciu działach (1) społeczeństwo obywatelskie – aktywizacja obywateli dla ich miasta, (2) miasto socjalne – tworzenie szans i umacnianie integracji, (3) innowacyjne miasto – motor dla gospodarczego rozwoju, (4) ochrona klimatu i globalna odpowiedzialność – budowanie miasta przyszłości, (5) Baukultur – lepsze kształtowanie miast, (6) regionalizacja – przyszłością miast są regiony,

³³ Karta Lipska, s. 3: *Jakość przestrzeni publicznych, miejskie krajobrazy stworzone przez człowieka, architektura oraz rozwój miejski są istotne z punktu widzenia warunków życia ludności miejskiej. Jako „miękkie czynniki lokalizacji” odgrywają one ważną rolę w przyciąganiu przedsiębiorstw opartych na wiedzy, wykwalifikowanej i twórczej siły roboczej oraz turystyki. Dlatego należy zwiększyć wzajemne oddziaływanie architektury, planowania infrastruktury i planowania miejskiego, aby stworzyć atrakcyjne, przyjazne dla użytkownika przestrzenie publiczne i osiągnąć wysoki standard środowiska życia – „kultury budowlanej” (Baukultur). Kulturę budowlaną powinno się rozumieć w najszerszym znaczeniu tego słowa, jako sumę wszystkich aspektów kulturowych, gospodarczych, technologicznych, społecznych i ekologicznych, które wpływają na jakość i proces planowania oraz budowania. Jednak podejście to nie powinno ograniczać się do przestrzeni publicznych. Taka „kultura budowlana” jest potrzebna dla miasta jako całości i jego okolic. Zarówno władze miejskie, jak i rządowe muszą sprawić, aby wywierany przez nie wpływ był odczuwalny. Jest to szczególnie ważne dla zachowania dziedzictwa architektonicznego. Budynki historyczne, przestrzenie publiczne oraz ich wartość miejska i architektoniczna muszą zostać zachowane. Więcej: [www.sarp.org.pl/pliki/karta_lipska_pl.pdf].*

3.2. Eksperymentalne Mieszkalnictwo i Urbanistyka. Program ExWoSt³⁴.

Istotnym narzędziem poszukiwania innowacji jest realizowany od 15 lat program ExWoSt (*Eksperymentalne Mieszkalnictwo i Urbanistyka*). Ze środków BBSR resortowego instytutu badawczego, działającego w ramach Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung (BBR), w drodze konkursu realizowane są badania nastawione na podniesienie jakości i standardów, czyli rozwiązanie powszechnych problemów związanych z mieszkalnictwem i urbanistyką. Celem realizacji przedsięwzięć naukowych sygnowanych znakiem firmowym ExWoSt, jest dostarczenie wiarygodnej ekspertyzy rozumianej jako opracowanie danych analitycznych i zalecanych rozwiązań. Stanowi ona dostępne źródło nowoczesnej wiedzy zarówno dla środowisk decydentów (polityka) – wpływających na rozwój prawodawstwa oraz programy i mechanizmy wsparcia finansowego, jak i dla środowiska naukowego i administracji publicznej odpowiedzialnej za wdrożenie polityki w wymiarze lokalnym [Potter 2006]. Otwarta publikacja informacji o prowadzonych w ramach ExWoSt programach pozwala na dostęp do najnowszych danych sektorowi prywatnemu oraz szerokiemu społeczeństwu. W założeniach programowych stwierdza się, że *rozwój miejski potrzebuje innowacyjnych idei i woli, aby dążyć do unowocześnień. ExWoSt wspiera i sieciuje nowe drogi, jednocześnie pobudzając do naśladownictwa przykładów wzorcowych, które dokumentuje*³⁵. Program określa swoje pola działania, tematy studiów, inicjatywy, modelowe przedsięwzięcia związane z wdrożeniem. W sposobie określania tematów czytelna jest aktualna zmiana preferencji z zachowaniem podejścia zintegrowanego. Tematy rewitalizacyjne i modernizacyjne w ramach realizacji polityki ku miastu компактowemu, ustępują zagadnieniom związanym z podnoszeniem jakości w strefach suburbanizacji. Energetyczna optymalizacja i prospołeczna adaptacja stają się drugim członem wszelkich badań nad tematem mieszkaniowym. Stałym polem badawczym jest kwestia strategii wobec charakterystyki komunalnego zasobu mieszkaniowego. W latach 90. istotnym polem kreatywnych poszukiwań były komunalne, pustoszące wielkie osiedla mieszkaniowe byłej NRD [Rembarz 2009]. W tej konwencji modelowego przedsięwzięcia, czyli techniczno-organizacyjnego wdrożenia, bada się obecnie problematykę sposobów stworzenia mikromieszkań (*Variowohnungen*) oraz możliwości zaadaptowania na cele socjalno-mieszkaniowe nieużywanych obiektów biurowych, mogących służyć w wielkich metropoliach potrzebom studentów i imigrantów. Wiele spośród przedsięwzięć modelowych sygnuje hasło *Baukultur* [Teichmann, Kluge 2017]. Szczególnie te realizowane w silnie uwarunkowanych lokalizacjach śródmiejskich stanowią alternatywę dla reklamowanego scenariusza życia klasy średniej napędzającego nowe urbanizacje. Temu problemowi służą również podejmowane w ramach ExWoSt studia koncepcyjne, operujące hipotezą urbanistyczną (również projektową). Zagadnieniom realizacji nowych osiedli-dzielnic

³⁴ *Experimentale Wohnungsbau und Stadtebau.*

³⁵ [www.bbsr.bund.de/BBSR/DE/FP/ExWoSt/exwost_node.html].

mieszkaniowych, które łączy się bezpośrednio z kwestią poprawy jakości strefy podmiejskiej, dedykowane są obecnie działaniom zatytułowanym *Miasto Ogród 21*.

3.3. Przeciwdziałanie suburbanizacji.

*Program REFINA*³⁶

W latach 1997-2000 stan ogólnej liczby ludności w Niemczech utrzymywał się na stałym poziomie 82 mln. Jednocześnie 129 ha dziennie ulegało przekształceniu pod strukturę mieszkaniową i powierzchnie komunikacji z nimi skojarzone. Rocznie tracono więc więcej obszarów rolnych i naturalnych pod nową urbanizację niż liczy powierzchnia Monachium (312 km²). Diagnoza wypracowana została w trybie rozbudowanych federalnych badań naukowych, łączących kwestie ekonomiczno-społeczne z zagadnieniami techniczno-urbanistycznymi. Ich hasłowe tytuły ilustrują główne cele polityczne: *Akceptowalne w przyszłości mieszkanie w mieście i regionie*³⁷, jako część bloku *Budować i mieszkać w XXI wieku* (ze środków ministerstwa BMBF). Na jej podstawie w 2002 r. sformułowana została narodowa strategia zrównoważonego rozwoju *Perspektywa dla Niemiec*³⁸, do realizacji której przyjęto w 2010 r. program działań. Jako dokument otwarty był on weryfikowany co cztery lata, a w 2016 r. został fundamentalnie zaktualizowany. Główny cel zrównoważonego rozwoju miast w polityce Federacji wyrażono hasłem *Wzrost wartości terenów miejskich. Cel: 30 ha dla zrównoważonego rozwoju Miast i Regionów*. Oznaczało to redukcję tempa urbanizacji terenów podmiejskich z 115 ha/dziennie na 30 ha/dziennie w 2020 r. Uzyskanie takich parametrów wymogło działania na rzecz znalezienia innowacyjnych sposobów odwracania dotychczasowych tendencji. Po pierwsze, potrzebne stały się nowe sposoby uatrakcyjnienia życia (mieszkania i pracy) wewnątrz już zurbanizowanych terenów, po drugie, podwyższenie jakości struktur budowanych na obrzeżach. W działaniu pierwszym zakładano aktywizację terenów wewnątrzmijskich przez usunięcie barier potencjalnych konwersji na nowe programy terenów przemysłowych oraz poprawę jakości istniejącej przestrzeni publicznej i zasobów mieszkaniowych. Poszukiwane stały się nowe modele mieszkaniowe.

Temat poszukiwania narzędzi *wzrostu wartości terenów miejskich* podjęty został przez ministerstwo BMBF³⁹ w okresie 2006-2012. *Program REFINA*⁴⁰, prowadzony przez DiFu Deutsches Institut für Urbanistik, poszukiwał innowacyjnych metod

³⁶ W 2009 r. na Politechnice Gdańskiej we współpracy z DiFu przeprowadzono ogólnopolskie seminarium prezentujące projekty programu REFINA. Wyboru prezentacji dokonały organizatorki spotkania dr Karolina Krośnicka i dr Gabriela Rembarz (sekretariat naukowy), [<https://refina-info.de/de/refina-veroeffentlichungen/fachveranstaltungen/2009-11-06-07-gdansk-bericht.html>].

³⁷ Niem. *Zukunftsverträgliches Wohnen in Stadt und Region; Bauen und Wohnen im 21 Jahrhundert*.

³⁸ *Die Nationale Nachhaltigkeitsstrategie "Perspektiven für Deutschland"*.

³⁹ *Bundesministerium für Bildung und Forschung*.

⁴⁰ Niem. *Forschung für die Reduzierung der Flächeninanspruchnahme und ein nachhaltiges Flächenmanagement (REFINA)*.

redukcji konsumpcji nowych terenów oraz kontroli jakości powstającej na obrzeżach zabudowy. Promowano rozwiązania skutkujące synergicznie: (1) przez wzmocnienie ochrony przyrody i dziedzictwa kulturowego (krajobraz), (2) poprawę stanu środowiska, (3) wsparcie wzrostu ekonomicznego i (4) rozwoju mieszkalnictwa adekwatnego do bieżących potrzeb społecznych oraz (5) podniesienie jakości miejskiej zabudowy i transportu (mobilność). Uzyskane przez badania naukowe wyniki zapewnić miały polityce państwowej silne podstawy do podejmowania decyzji. Oparto je na profesjonalnie przeprowadzonym i innowacyjnie podsumowanym monitoringu oraz przetestowanych w praktyce nowych narzędziach planowania i zarządzania.

Założenia programu *REFINA* umożliwiły zrealizowanie ponad 110 zintegrowanych projektów badawczych zorientowanych na wypracowanie modelowych rozwiązań wdrożeniowych. Odpowiadały one na problematykę trzech bloków problemowych: (1) innowacyjne koncepcje modelowe zarządzania terenami (zagospodarowania) w wybranych regionach o odmiennych uwarunkowaniach rozwojowych; (2) analizy, metody i sposoby waloryzacji dla zrównoważonego zarządzania terenami i przestrzennego recyklingu; (3) rozwój nowych struktur informacyjno-komunikacyjnych. Wszystkie projekty musiały spełniać kryteria dotyczące: wpływu na zrównoważony rozwój, zorientowania na wdrożenia, możliwości transferu oraz zakresu możliwej współpracy uczestników procesu. Dlatego też miały one charakter pilotażowy i wdrażano je w wybranych jednostkach administracyjnych na zasadzie eksperymentu. *REFINA* objęła finansowaniem projekty realizowane przez indywidualne instytucje i 45 konsorcjów badawczych w całej Federacji. W projekty zaangażowani zostali politycy, przedstawiciele administracji, biznesu oraz osoby i instytucje reprezentujące interes społeczny. Przekształcenie programu w rodzaj platformy wymiany wiedzy i doświadczenia zagwarantowało możliwość maksymalizacji rozpoznania wszelkich aspektów i zagadnień szczegółowych znanych najlepiej praktykom działającym bezpośrednio w fazie wdrożeniowej. Chodziło bowiem o uzyskanie rozwiązań realnych, nadających się do zastosowania w sposób precyzyjnie dostosowany do potrzeb praktyki. Wsparto w ten sposób współpracę ponad rutyną rozdzielonych kompetencji i sektorowych granic administracyjnych. Stworzono szczególnie uwarunkowania rozwijania i implantowania projektów innowacyjnych. Poszukiwanie usprawniających innowacji dotknęło zatem również system administracyjny, z założeniem wypracowania zysków dla wszystkich uczestników programu.

Spośród szerokiego zakresu opracowanych w ramach *REFINA* wyników szczególnie ciekawe z punktu widzenia problematyki innowacji urbanistycznej wydają się projekty związane z parametryzacją procesu suburbanizacji oraz metodami zapobiegania rozlewaniu się miast, których przykładem są projekty:

1. *Flächenbarometer (Tworzenie opartego na metodzie teledetekcji barometru terenu jako narzędzia prowadzenia zrównoważonej gospodarki terenami zurbanizowanymi)*⁴¹. Projekt odpowiada na konieczność stworzenia kompletnej bazy danych, zawierającej informacje o sposobie użytkowania przestrzeni oraz ewaluację istniejącego na danym terenie rodzaju zagospodarowania. Baza taka umożliwia dalsze przetwarzanie zebranych danych (budowę modeli przestrzennych i scenariuszy rozwojowych) potrzebne do wyboru optymalnego sposobu użytkowania terenu. Do budowy systemu wykorzystano wyniki analizy zdjęć satelitarnych i lotniczych uzupełnioną wybranymi inwentaryzacjami terenu. Pozwoliło to na uzyskanie rozdzielczości o dokładności 30,0 na 30,0 metrów w podglądzie planów aktualnego zagospodarowania terenu. System otwarty jest na bieżącą aktualizację. Na opracowany stan istniejący nałożono warstwę zawierającą wiele wskaźników (23) umożliwiających ocenę zgodności wykorzystania terenu z jego optymalnym zagospodarowaniem. W tym celu utworzony został katalog wskaźników, zarówno ilościowych, jak i jakościowych.
2. *REGENA (Regionalna pula terenów i powierzchni produkcyjno-usługowych w regionie Neckar-Alb)*⁴². Projekt podjął temat analizy możliwości współpracy sąsiadujących ze sobą gmin w zakresie tworzenia wspólnej gospodarki terenami przeznaczonymi pod inwestycje wielkopowierzchniowe. Odpowiadał na potrzebę wzmocnienia pozycji strony publicznej w negocjacjach z inwestorem i wyeliminowania osłabiającej gminy konkurencji oraz rozproszenia nowych obiektów w regionie przez przypadkową, daleką od optymalnej lokalizację. Proponowane rozwiązanie zakłada konieczność powiązania gmin zależnością finansową przez utworzenie wspólnej puli gruntów – uzyskanie konsensusu negocjacyjnego, czyli zgodności interesów. Gminy zobligowane były do wniesienia aportem terenów, charakteryzujących się dogodnymi warunkami fizjograficznymi i komunikacyjnymi. Dzięki temu możliwe było grupowanie sąsiadujących ze sobą obszarów w większe powierzchnie, niezależne od granic administracyjnych oraz optymalne określenie potencjalnego przeznaczenia terenu (np. pod przemysł ciężki, przemysł lekki, centra usługowo-handlowe, obiekty logistyczne itd.). Zyski z użytkowania terenów dzielone były proporcjonalnie do wniesionej do puli wartości gruntów. Problemami zaobserwowanymi w projekcie były: metoda wyceny wartości gruntów wnoszonych do wspólnej puli oraz delimitacja współpracującego ze sobą zespołu gmin (niewłaściwe określenie granic zespołu lub niechęć współpracy wybranych gmin mogła skutkować utrzymaniem się konkurencyjności między nimi i prowadzić do rozpadu związku).

⁴¹ *Flächenbarometer – Entwicklung und Evaluierung eines fernerkundungsbasierten Flächenbarometers als Grundlage für ein nachhaltiges Flächenmanagement* (Land barometer – Development of a remote sensing based land barometer for a sustainable land use management) więcej: [<https://refina-info.de/de/projekte/anzeige60.html?id=3103>].

⁴² *REGENA Regionaler Gewerbeflächenpool Neckar-Alb* (The regional pool of industrial real estate Neckar-Alb) więcej: [<https://refina-info.de/de/projekte/anzeige0de.html?id=3128>].

Istotnym wynikiem podjętych w ramach programu REFINA projektów są specjalistyczne oprogramowania określane jako REFINA produkty⁴³. Służą one pomocą zarówno w obliczaniu skutków istniejących i planowanych urbanizacji w wymiarze ekofizjograficznym i środowiskowym, ale przede wszystkim w oszacowaniu złożonych kosztów ekonomicznym. Są wśród nich programy pozwalające na określenie rzeczywistych całkowitych kosztów realizacji zabudowy na peryferiach z uwzględnieniem kosztów eksploatacji w wieloletnim okresie – przygotowane jako narzędzie popularnej informacji miejskiej dla laików.

3.4. Wzorcowe projekty pilotażowe i *Nationale Stadtentwicklungspolitik*

Kluczowym elementem skuteczności innowacji jest promocja przedsięwzięć uznanych za wdrożenia wzorcowe lub modelowe w środowisku odpowiedzialnym za wprowadzenie ich do rutynowych zastosowań. W tym celu od wielu lat działa program badawczy Werkstatt-Stadt opracowujący (monitorujący) przykłady uznane za pozytywnie sprawdzone zasługujące na szerokie upowszechnienie. Znajdują się tu zarówno projekty rewitalizacyjne z Lipska, jak i przedsięwzięcia znane jako wdrożenia modelu monachijskiego. Są to wielkoskalarne nowe założenia urbanistyczne realizujące politykę uczciwego społecznie użytkowania terenów miejskich, przez poszerzanie dostępu do własności mieszkań. Projekty, takie jak Messestadt Riem, Panzerwiese czy Parkstadt sprzęgły w specjalnym modelu finansowania własnościowych mieszkań dostępnych, kwestie podwyższonych parametrów energoefektywności z jakością architektoniczno-urbanistycznego *dizajnu* [Rembarz 2017].

Praktyka umożliwiająca uzyskanie stale aktualnego przeglądu zrealizowanych przedsięwzięć modelowych, zainspirowała środowiska opiniotwórcze do podjęcia inicjatywy pogłębienia koordynacji działań. W 2008 r. utworzono nową platformę współpracy tzw. Narodową Politykę Rozwoju Miast (niem. *Nationalen Stadtentwicklungspolitik*, dalej NSP)⁴⁴. Jej funkcją jest wsparcie integracji wiedzy (wyników badań⁴⁵) i środków finansowania (programów) dla skuteczniejszej realizacji kluczowych dla rozwoju miast Federacji celów. W zakresie tej koncepcji leży silniejsze powiązanie i wykorzystanie we wdrożeniach badań naukowych nad miastem – wsparcie generowania innowacji urbanistycznej. Znakiem czasu jest określenie głównych pól problemowych leżących w zakresie nowej platformy realizacji polityki rozwoju Federacji: (1) aktywizacja obywatelska na rzecz miasta (społeczeństwo obywatelskie), (2) otwieranie możliwości i utrzymywanie społecznej więzi (socjalne miasto), (3) innowacyjne miasto – silnik gospodarczego rozwoju, (4) budowanie miasta przyszłości – ochrona klimatu i globalna odpowiedzialność, (5) lepsze kształtowanie miast (*Baukultur* – kultura budowlana), (6) przyszłością miast

⁴³ Więcej: [<https://refina-info.de/de/produkte/index.html>].

⁴⁴ [www.nationale-stadtentwicklungspolitik.de].

⁴⁵ Na przykład prowadzony jest bank tematów i wyników dysertacji naukowych.

jest region (regionalizacja). Mieszkalnictwo nie jest zatem celem polityki, ale środkiem uzyskiwania bardziej złożonych i ważniejszych celów rozwojowych.

Jednym z wiodących projektów pilotażowych, przykładem promowanym w ramach NSP pod hasłem *ochrona klimatu*, jest hamburskie założenie *Jenfelder Au*⁴⁶ (ryc. 3). Powstaje ono od 2010 r. na terenie dawnych koszar wojskowych *Lettow-Vorbeck-Kaserne*. Wysokie ambicje w określeniu spodziewanych jakości, mają na celu *wzmacnianie powszechnej świadomości wartości miasta i miejskości przez wizerunek tętniącej życiem dzielnicy i krajobrazu innowacyjnego rozwoju*. Tak zwane *New Jenfeld* weszło w skład Internationale Bauausstellung Hamburg IBA 2013 oraz wyróżnione zostało wieloma ważnymi nagrodami m.in. masterplan otrzymał International Building Association Award of Excellence 2013 oraz International Urban Landscape Award 2009.

Innowacja urbanistyczna polega w tym przypadku na trzech kwestiach. Po pierwsze, nowe założenie stanowić ma największe, modelowe w skali Europy wdrożenie nowego systemu infrastruktury miejskiej tzw. HAMBURG WATER Cycle, łączącego zagospodarowanie ścieków bytowych w miejscu ich powstania z odzyskiem i produkcją energii (ryc. 4). Po drugie, rozwiązania społeczno-przestrzenne korespondować mają jakością z zaawansowaniem technologicznym koncepcji infrastrukturalnej – mają określić skuteczną alternatywę dla indywidualnego stylu życia na suburbiach. Po trzecie, zakładany poziom innowacji osiągnięty ma zostać dzięki modelowej organizacji procesu realizacji istotnie ograniczającej utraty jakości rutynowo powstające w fazie wdrożeniowej. Temu celowi służyć ma zintegrowane zarządzanie projektem finansowane ze środków publicznych. Pierwszym krokiem ku jego realizacji stało się zorganizowanie prestiżowego międzynarodowego konkursu urbanistycznego (2005) *“Neues Wohnen” in Hamburg-Jenfeld*, który wygrała holenderska firma WEST 8⁴⁷. Jej koncepcja masterplanu zbudowana została na trzech zasadach: częściowej wspólnotowości, czytelnej indywidualizacji sprzężonymi w społeczno-ekologiczny zrównoważony rozwój dzielnicy⁴⁸.

Zarządzanie przez wspólną wizję wspiera ambitne koncepcje realizacyjne, umożliwiając jednocześnie elastyczne dopasowanie do założeń wyjściowych. Platforma doradztwa specjalistycznego ds. energetycznych i budowlanych, zapewnia realizującym wdrożenie stronom – inwestorom, właścicielom, administracji – mediację i fachowe wsparcie przez transfer wiedzy⁴⁹.

Zastosowana w urbanistyce nowego założenia rozbudowana typologia mieszkań i budynków mieszkalnych opiera się na modelu współczesnej kamieniczki miejskiej tzw. *townhose*. Jest to alternatywa dla klasycznej formy mieszkalnictwa jednorodzinnego

⁴⁶ 770 mieszkań na powierzchni ok. 35 ha.

⁴⁷ Więcej: [www.west8.com/projects/jenfelder_au_formerly_known_as_new_jenfeld/].

⁴⁸ [www.e-architect.co.uk/hamburg/neues-wohnen-hamburg-jenfeld].

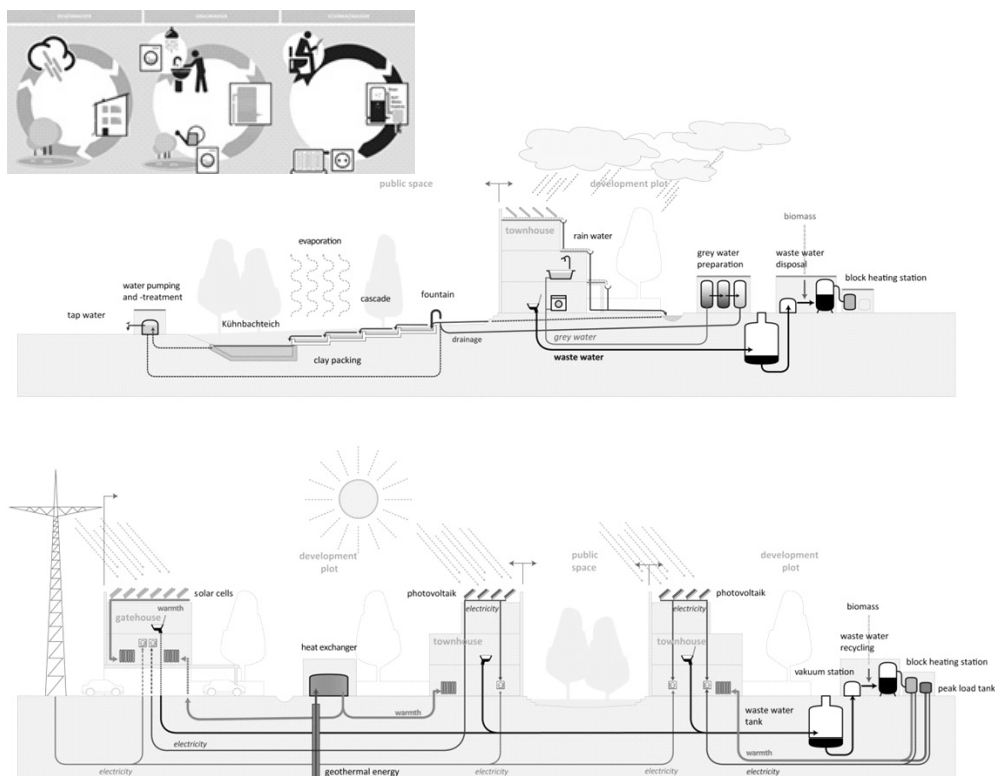
⁴⁹ Montaż finansowy przewiduje wykorzystanie na rzecz wdrożenia HAMBURG WATER Cycle środków Nationalen Stadtentwicklungspolitik, EU LIFE+ oraz budżetów ministerialnych Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF), Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (BMWi).

Ryc. 3. Zwycięska koncepcja masterplanu założenia *Jenfeld Au* na dawnych terenach koszar L autorstwa WEST 8 urban design & landscape architecture. projekt IBA Hamburg. Więcej: [www.hamburgwatercycle.de/en/the-jenfelder-au-Neighbourhood]

Źródło: (C)West 8 urban design & landscape architecture.

pozwalająca na uzyskanie wyższych intensywności zabudowy z zachowaniem wielu cech poszukiwanych w domku jednorodzinnym – wejście prosto z ulicy, przed-ogródek, ogród, dwu- i trzypoziomowe mieszkanie *etc.* Kompozycja urbanistyczna zakłada realizację malowniczo ukształtowanych, parkowych przestrzeni publicznych, których brakuje w bezpośrednim sąsiedztwie. Określenie *Jenfelder Au* jako wzorcowej koncepcji na rzecz ochrony klimatu stawia przed wykonawcami i użytkownikami wysokie wymagania dotyczące jakości. Po pierwsze, jest to kwestia *dizajnu* urbanistyczno-architektonicznego, która stanowić ma rodzaj impulsu rozwojowego dla szeroko rozumianego sąsiedztwa *Jenfeld*. Istotne staje się ukształtowanie przestrzeni publicznej i półpublicznej, która działać ma na rzecz dobrej komunikacji i integracji heterogenicznej wspólnoty zamieszkującej nowe założenie dobrze wpisane w kontekst społeczny dzielnicy. Jednocześnie koncepcja zagospodarowania wód deszczowych czyni z architektury krajobrazu

Ryc. 4. Schemat systemu zagospodarowania ścieków bytowych i wód opadowych tzw. model Hamburg WATER CYCLE opracowany przez Hamburger Wasser (Hamburger Stadtentwässerung AöR) więcej na ten temat: [www.hamburgwatercycle.de/en/the-jenfelder-au-neighborhood]

Źródło: (C)West 8 urban design & landscape architecture.

narzędzie ekonomii. Po drugie to, zadanie pozytywnego przetestowania rozwiązania wyspowego, w którym zamienia się straty energii związane z odprowadzaniem ścieków w pozyskiwanie z nich biogazu. Jednocześnie lokalny i autarkiczny system w Jenfelder Au, niezależny od istniejących systemów wodno-kanalizacyjnych, posiada potencjał stania się rozwiązaniem uniwersalnym w skali światowej. Redukuje koszty eksploatacji i nie zajmuje zbyt dużej powierzchni dodatkowej mieszkania.

3.5. Format IBA – *Internationale Bau Ausstellung*⁵⁰

Flagowym narzędziem niemieckiego systemu generowania innowacji miejskiej jest format IBA (*Internationale Bau Ausstellung*)⁵¹. Ewoluuwał on z wystaw

⁵⁰ Patrz strony: [https://open-iba.de, www.iba-basel.net, www.iba-thuringen.de, www.iba.heidelberg.de, www.iba2027.de, www.iba-wien.at].

⁵¹ Międzynarodowa Wystawa Budowlana.

modelowych rozwiązań nowoczesnego budownictwa⁵², w rodzaju architektonicznego EXPO, w wieloletnie, zintegrowane procesy transformacji dzielnic miejskich i regionów poprzemysłowych [Scheuven, Wachten 2007]. Kończy je wielomiesięczne podsumowanie w postaci festiwalu informacyjnego, popularyzującego osiągnięte wyniki oraz wypracowane nowe cele i inicjatywy rozwojowe. Obszar objęty działaniami w ramach formatu IBA postrzegany jest jako wielkoskalarny urbanistyczny poligon wdrożeniowy – żyjące laboratorium urbanistyczne. Kreuje się tu nowe koncepcje i sprawdza eksperymentalne rozwiązania opracowane specjalnie dla problematyki danego obszaru. Jednocześnie promowane są nowe modele wypracowane w innych programach finansowanych ze środków federalnych, jednak dedykowane nie tyle miejscu, ile powszechnemu problemowi występującemu również poza obszarem IBA.

Zorganizowane w okresie 1979-1999 przedsięwzięcia firmowane hasłem IBA Berlin⁵³ i IBA Emscher Park stanowiły wieloletnie procesy odnowy struktur miasta doby industrializacji. W tym czasie kształtowały się zasady uznawane dziś za kanon rewitalizacji miasta. Odnowa dzielnic śródmiejskich określana hasłem *krytycznej rekonstrukcji*⁵⁴ postępowała jako rodzaj otwartego eksperymentu. Pracowano dwukierunkowo – nad nowoczesnym modelem kwartału śródmiejskiego (IBA Neu), a jednocześnie odnawiano wspólnie z mieszkańcami struktury historyczne, które w planach miejskich przeznaczone zostały do obszarowych wyburzeń (IBA Alt). Innowacje stanowiła nie tylko kwestia techniczno-architektonicznego modelowania formy dzisiejszej kamienicy czynszowej (fot. 1-2), ale użycie tego procesu do wygenerowania społecznej zmiany – unowocześniającej, lecz silnie zakorzenionej w tradycji miejskiej jakości życia w śródmieściu. Powstały na Kreuzbergu model rewitalizacji wprowadzał do miasta nowe pojęcie ekologii [Rembarz 2016]. Ten sposób myślenia, zastosowano w kolejnej edycji IBA dotyczącej strukturalnych problemów rozwoju regionu poprzemysłowego. Adaptacja, uspołecznienie, łączenie wysokich technologii i reliktyw przeszłości w nowoczesnym krajobrazie miasta-regionu wymagało fundamentalnej redefinicji zarówno potencjałów rozwojowych, jak i wyobrażeń piękna i jakości, a co za tym idzie całkowitego przekształcenia warsztatu planistycznego. W Zagłębiu Ruhry przedsięwzięcie IBA Emscher Park (1989-1999) było świadomie realizowanym naukowym eksperymentem, którego działania organizowała wizja nowego zagłębienia nowej pracy i techno-

⁵² Genezę IBA stanowi wystawa secesyjnych willi na artystycznym wzgórzu Mathildenhöhe w Darmstadt (1901). Jej trwającą w przestrzeni formułę kontynuowały pokazy międzynarodowych dokonań modernistycznych architektów spod znaku WERKBUND oraz powojenna INTERBAU (1957). Dzięki nim powstały nowoczesne założenia mieszkaniowe w Stuttgarcie, Wrocławiu oraz dokonała się odbudowa berlińskiego Hansaviertel. Wszystkie one powstały w historycznych momentach przełomu, wymagających politycznej identyfikacji nowej przyszłości z nowoczesnie ukształtowanym krajobrazem miasta. Stąd przedsięwzięciom tego czasu towarzyszyła wola polityczna i potężne finansowanie pozwalające na wzniesienie modelowych rozwiązań odpowiadających państwowo promowanej społeczno-przestrzennej polityki [Scheuven, Wachten 2007].

⁵³ Więcej na: [ww.f-iba.de].

⁵⁴ Niem. *Kritische Rekonstruktion*.

Fot. 1. i 2. IBA Berlin 1987. Przykłady budownictwa socjalnego na Kreuzberg'u w duchu tzw. krytycznej rekonstrukcji

Fot. G. Rembarz.

logii. Bloki tematyczne sprzężone zostały na osi problem-potencjał rozwojowy: (1) Park Krajobrazowy Emscher, (2) Ekologiczna przebudowa systemu rzeki Emscher, (3) Praca w Parku, (4) Zabytki Techniki, (5) Mieszkalnictwo i rozwój miejski, (6) społeczne inicjatywy, zatrudnienie i podniesienie jakości. Podobnie jak w Berlinie, tak i w Zagłębiu Ruhry doszło do przeinterpretowania wielu kanonicznych zasad oszacowywania potencjałów rozwojowych. Na nowo dostrzeżono walor piękna architektury przemysłowej – zarówno tej w zdobnej szacie historyzmu oraz prostocie funkcjonalizmu, jak i dotąd niezauważanych i pomijanych urządzeń techniczno-budowlanych. Nowe obiekty stały się naturalną kontynuacją DNA regionu wyeksponowanego z użyciem narzędzi *dizajnu*. Szczególnie istotne w tym kontekście stały się projekty mieszkaniowe, nawiązujące do tradycji osiedli przyfabrycznych, patronackich czy przedmieść-ogrodów. Stanowiły często rozbudowę zachowanego założenia na terenach po zrehabilitowanej strukturze produkcyjno-składowej (fot. 3-4).

Region poprzemysłowy na nowo zrozumiany i ukształtowany jako spójna materia krajobrazu, środowiska społecznego i gospodarczego, stał się inspiracją kolejnych regionalnych przedsięwzięć, o których trudno jest dziś myśleć inaczej, niż jak o ponownym zastosowaniu formatu IBA. Skutki deekonomizacji poprzemysłowego regionu podjęto w nowych landach w ramach IBA (SEE) Fürst-Pückler-Land⁵⁵ (2000-2010), IBA Stadtbau Sachsen-Anhalt (2002-2010) oraz IBA Thüringen (2023). Szczególnie innowacyjna z punktu widzenia problemów przestrzennych stała się odnowa Łużyc. Przyjęto formułę organizacyjną wypracowaną w poprzednich edycjach programu. Silny zarząd managerski⁵⁶ współpracuje ściśle z komitetem naukowym, wdrażając i udoskonalając przyjętą jako rdzeń przedsięwzięcia koncepcję. Nowe rozwiązania organizacyjno-prze-

⁵⁵ Kraina Księcia Pücklera stała się nazwą roboczą podkreślającą kwestie walorów i problemów krajobrazowych, które dotknęły Łużyce. Patron IBA był XIX-wiecznym zagorzałym ogrodnikiem, który wykorzystał swoją fortunę do zakładania romantycznych parków o niespotykanej dotąd skali, jakich przykładem jest Park Muzykowski otaczający Nysę ponad granicami państwa w Łęknicy.

⁵⁶ IBA działa jako spółka z ograniczoną odpowiedzialnością finansowana ze środków publicznych.

Fot. 3. i 4. IBA Emscherpark 1999. Przykłady budownictwa socjalnego nawiązujące do tradycji przyfabrycznych osiedli robotniczych i patronackich (fot. 3 – górne) Gelsenkirchen Siedlung Schüngelberg

Fot. G. Rembarz.

Fot. 4 (dolne). Dortmund Siedlung CEAG

Źródło: [google maps].

strzenne tworzą się w szerokich partnerstwach (lokalne samorzady, środowiska gospodarcze i naukowe, organizacje społeczne *etc.*). IBA SEE, czyli IBA jeziorna, działająca na powstającym nowym pojezierzu powstałym przez zalewanie wodą z Nisy wyrobisk pokopalnianych określiła swoje pole poszukiwań innowacji przez siedem bloków tematycznych: (1) kultura industrialna, (2) wodne krajobrazy, (3) krajobrazy energetyczne, (4) nieznanne nowe lądy, (5) krajobrazy graniczne, (6) miejskie krajobrazy, (7) krajobrazy tymczasowe. Temat dziedzictwa produkcji energii na równi z kwestią krajobrazu – rekultywacji kopalni odkrywkowych stał się kluczem do pracy nad zmianą postrzegania wizerunku regionu. Pozyskiwanie energii ze źródeł odnawialnych oraz rozwój alternatywnych form turystyki stały się filarami transformacji. Silniej niż dotąd IBA SEE uwzględniła potencjał programów i rozwiązań przewidzianych do stosowania jako rozwiązanie tymczasowe, dostosowane do aktualnej fazy procesu przywracania samodzielności społeczno-gospodarczej regionu⁵⁷. Za przykład takiego podejścia można uznać program pływających domów⁵⁸, którego implementacja na stabilizujących się powoli brzegach pokopalnianych zbiorników wodnych, spowodować miała rozwój turystyki, a nawet alternatywnego mieszkalnictwa (fot 5-6). Podjęto w ten sposób próbę

⁵⁷ Więcej na: [<http://wirtschaftsregion-lausitz.de/>].

⁵⁸ Niem. *schwimmende Hausen*, ang. *floating houses*.

Fot. 5. i 6. IBA SEE Fürst Pückler Land 2010. *Pływające domy* jako innowacja urbanistyczna mająca zaktywizować brzegi jezior – proces osiadania gruntu nie gwarantuje stabilności posadowienia budynków

Fot. G. Rembarz (fot. 5-7).

wykorzystania na Łużycach rozwiązania stosowanego coraz powszechniej w Holandii (np. osiedla w Iburg pod Amsterdamem)⁵⁹, jednak w ramach IBA SEE rozwiązanie to działać miało jako impuls promocyjny, projekt-starter pokazujący nowe potencjały (gospodarcze) regionu. Gotowość przekraczania projektami IBA granic rutyny nie dotyczy jedynie kwestii techniczno-architektonicznych. Kluczowe stają się kwestie administracyjnych barier rozwojowych. Na Łużycach temat krajobrazu i wody stał się przyczyną zainicjowania współpracy ponad granicą polsko-niemiecką na Nysie, w którą włączano zespoły projektowo-badawcze uczelni z obu krajów. Ten istotny rozwój formatu wykorzystuje się obecnie w rejonach przygranicznych IBA Basel/Szwajcaria (2020), IBA Parkstadt Limburg/Holandia (2012-2020) wymagających partnerstwa ponad granicami państwowymi. Zastosowanie IBA w Wiedniu/Austria (2016-2022) pokazuje dodatkowy wymiar uniwersalności formatu IBA jako metody generowania innowacji nie tylko urbanistycznej, ale szerszej rozwojowej.

W dekadzie lat 90. silne środowisko akademickie uczelni Zagłębia (Dortmund, Essen, Duisburg, Bochum) ukształtowało trzon metody generowania i transmisji innowacyjnych przemian. Podobną próbę podjęli naukowcy Hafencity University pracując w trzech blokach tematycznych wewnętrznego rozwoju metropolii Hamburga: Kosmopolis (społeczne), Metrozonen (przestrzenne), Klimat i Zamiana Energetyczna (środowisko i gospodarka). Wśród licznych gremium doradczych wymienić należy przede wszystkim kierujące przedsięwzięciem IBA-Kuratorium⁶⁰ oraz IBA-Fachbeirat Klima und Energie⁶¹ (rada doradcza Klimat i Energia), w których odpowiednio sześcioro z siedmiu członków oraz czworo z sześciu legitymowało się akademicką afiliacją. Tematowi prowadzenia innowacyjnych badań wdrożeniowych towarzyszy w praktyce

⁵⁹ Więcej w: [Nillesen, Singelenberg 2011].

⁶⁰ Skład: Fischer J.U./Universität Leipzig, Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät – Institut für Infrastruktur und Ressourcenmanagement, Girot Ch./Institut für Landschaftsarchitektur, ETH Zürich, Läßle D./Instituts Stadt- und Regionalökonomie und – soziologie, Hafencity Universität Hamburg, Sassen S./Department of Sociology Columbia University New York, Topp H./Institut für Verkehrsplanung, TU Kaiserslautern, Wachten K./Instituts für Städtebau und Landesplanung RWTH Aachen.

⁶¹ Skład: Droege P./Hochschule Liechtenstein, Peters I./Hafencity Universität Hamburg, Hegger M./ Technische Universität, Darmstadt, Schuler M./Harvard University.

IBA zarówno poszukiwanie rozwiązań projektowych (urbanistycznych, architektonicznych, inżynierskich), jak i szeroka promocja badanej problematyki i uzyskanych rozwiązań. Sięga się szeroko do zasobów akademickich. Studenci uczestniczą zarówno w krótkich warsztatach projektowych, jak i podejmują powiązane z koncepcjami IBA tematy w pracach semestralnych, dyplomowych czy nawet doktorskich. Ilustracją tego typu działania jest projekt wykształcenia plaży miejskiej nad sztucznym zbiornikiem pokopalnianym Ilse-See autorstwa studenta FH Potsdam Fachbereich Design, G. Steblau pt. *Sand am See*. Na zlecenie Internationalen Bauausstellung (IBA) Fürst-Pückler-Land (2008) został on wybrany do realizacji spośród uczestników studia projektowego *Odkrywanie nieznanego lądu*⁶². Również w 2009 r., którego tematem był blok *Neuland Lausitz / Łużyce Nieznany Ląd* poszukiwano nowych inspiracji we współpracy z TU Berlin. Studio projektowe zatytułowane *Praca ze zdegradowanym krajobrazem*⁶³ zawołało ponad dwudziestoma pracami na temat *Turystyka. Koncepcje funkcjonalne dla nowych jezior. Urbanistyczne zagospodarowania Sedlitz: powiązania przepływów i sztuka*. Podobnie w 2007 r. pod patronatem IBA Fürst-Pückler-Land oraz Urzędu Miasta w Gubinie zorganizowano niemiecko-polskie studenckie studio projektowe pt. *Bridging time and space – impulses for the future of Guben-Gubin*. Autorska koncepcja przygotowana przez interdyscyplinarny zespół z Politechniki Gdańskiej oraz Kassel University⁶⁴ wpisała się w blok tematyczny *Krajobrazy Graniczne*. Studenckie wypowiedzi w postaci dwudziestu koncepcji urbanistycznych (prace semestralne) i dwóch magisterskich projektów dyplomowych zasiły trudną dyskusję nad przyszłością podzielonego granicą miasta. Takie działania – gromadzenia materiału do dalszych analiz i obróbki merytorycznej – stały się stałą cechą formatu IBA. W aktualnie realizowanych przedsięwzięciach, tj. IBA Heidelberg werbalizuje się to dosłownie nie tylko nazywając jeden z modułów pracy ze środowiskiem zewnętrznym IBA LAB⁶⁵, ale prowadząc oddzielny segment działań w stałej współpracy ze studentami⁶⁶ w ramach ich zajęć semestralnych i dyplomowych na różnych uczelniach kraju.

Określenie kanonu rewitalizacji, której poddane zostały główne obszary pozostające w latach 90. w stanie ostrego kryzysu społeczno-przestrzennego przesunęło punkt ciężkości programów rządowych na aktualne wyzwania rozwojowe związane z problematyką suburbanizacji i jakości życia w tzw. regionie miejskim. Te tematy w powiązaniu z kwestiami energii i klimatu poprzez hasło *smart technologie* (fot. 7, ryc. 5) znalazły się w fokusie IBA Wilhelmsburg/Hamburg (2006-2013) i IBA StadtRegion Stuttgart (2017-2027)⁶⁷. Rosnące w liczbę i znaczenie metropolie szuka-

⁶² Niem. *Neuland entdecken*, prowadzenie studio Prof. A. Hoppenstedt.

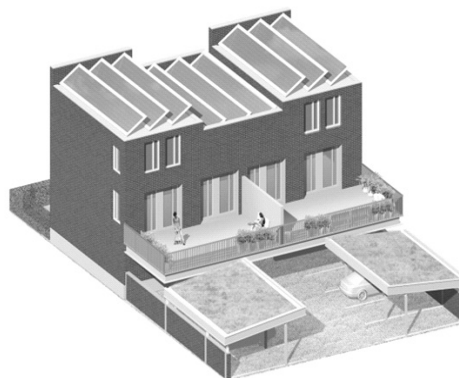
⁶³ Niem. *Umgang mit gestörten Landschaften*.

⁶⁴ Autorski program opracowy i przeprowadzony przez zespół w składzie L. Nyka, G. Rembarz, D. Gstach, N. Haustein.

⁶⁵ IBA Heidelberg Wissen|Schaft|Stadt, gra słów zanika w dosłownym tłumaczeniu Miasto Nauki w innym podzieleniu oznacza Widza Tworzy Miasto. IBA Labor.

⁶⁶ [<https://iba.heidelberg.de/english/knowledge/students-work.html>].

⁶⁷ [www.iba-hamburg.de, <https://iba2027.de>].

Fot. 7. Ryc. 5. IBA Hamburg 2013

Budynki mieszkaniowe realizujące założenia poprawy efektywności energetycznej i ochrony klimatu (po lewej) tzw. BIQ w Wilhelmsburg budynek mieszkaniowy wykorzystujący energię ze spalania biogazu produkowanego w zbiornikach na fasadach (algi), więcej na: [www.biq-wilhelmsburg.de]; (po prawej) tzw. townhouse w modelu mieszkaniowym dla *Jenfeder Au*

Źródło: (C)West 8 urban design & landscape architecture (ryc. 5).

ją rozwiązań na poprawę zarówno potencjału rozwoju dośrodkowego, jak i nowych technologii na rzecz poprawy strefy obrzeżnej i relacji miasto-region. W przypadku silnych, prosperujących ośrodków miejskich, zastosowanie formatu IBA pokazuje ogromną świadomość i determinację wyrwania debaty o rozwoju miasta z rutyny dnia codziennego i zwiększenia wysiłków na rzecz realizacji ambitniejszych celów rozwojowych, możliwych do osiągnięcia jedynie w dobie koniunktury gospodarczej.

Zaangażowanie w transformację rejonów przez format IBA istotnej sumy publicznych środków finansowo-organizacyjnych (również federalnych), stanowi w Niemczech gwarancję jakości i rzetelności. Sektor publiczny przejmuje lub łagodzi ryzyko pionierskich inwestycji innowacyjnie zmieniających obowiązujące standardy lub wkraczających na nieatrakcyjne tereny. Wygenerowana zostaje z pomocą państwa masa krytyczna pozwalająca prywatnym kręgom gospodarczym na przyłączenie się do zainicjowanych przemian. W ten sposób możliwe są partnerstwa publiczno-prywatne pozwalające na zrealizowanie wielkoskalarnych projektów urbanistycznych. Ich przykładem są zarówno transformacje dawnych obszarów wojskowych (Hamburg – *Jenfelder Au*), jak i zrównoważony rozwój obrzeżnych miejskich rezerw terenowych (Hamburg – *Oberbillwerder*, ryc. 6).

Istotne dla zrozumienia całego spektrum skutków IBA jako procesu jest jej niematerialny wymiar, pozostający w regionie po zakończeniu programu. Innowacyjność polega na zaszczerpieniu w lokalnych społecznościach pewnego poziomu kapitału kultury planistycznej – zbudowaniu kompetencji, wypracowaniu mechanizmów współpracy, redefinicji granic i przesunięciu nieprzekraczalnych w procesie planistyczno-administracyjnym progów innowacji. Zmiana wizerunku z obszaru kryzysowego w rejon

Ryc. 6. IBA Hamburg 2010. Zwycięska koncepcja konkursowa na masterplan Oberbillwerder w Hamburgu autorstwa ADEPT Aps mit Karres + Brands und Transsolar

Źródło: [www.oberbillwerder-hamburg.de/masterplan/].

wschodzącego rozwoju jest kluczowa dla utrwalenia impulsu rozwojowego w gospodarczym, biznesowym postrzeganiu regionu. Wysoki poziom jakości publicznych rozwiązań organizacyjnych i inwestycyjnych pozwala IBA wypracować konieczną dla rozwoju sektora komercyjnego popytową masę krytyczną. Popularyzatorsko-promocyjna rola IBA nie jest do przecenienia. Generuje zainteresowanie inwestorów wypracowując koncepcje przestrzenno-gospodarcze. Odgrywa w ten sposób rolę inspiratora, moderatora, facylitatora współpracy między stroną prywatną a publiczną.

Podsumowanie

Optimalizacja wykorzystania zasobów rozwojowych tzw. energii miejskich, potrzebuje nowoczesnych, nowych narzędzi zarządzania przestrzenią miejską. Generują one *dywidendę dobrego dizajnu*, dzięki integracji użytych środków powiększając zakres osiągniętych rezultatów. Uznanie mieszkalnictwa za narzędzie w realizacji celów

poprawy efektywności energetycznej oraz umocnienia rozwoju społecznego, nakłada na władze lokalne obowiązek uzyskania wysokich jakości urbanistycznych. Kluczowe staje się zatem sprawne zarządzanie formą przestrzenną, które wymyka się prostej standaryzacji, wymaga złożonej profesjonalnej ekspertyzy oraz wypracowanych systemów dobrowolnej współpracy stron. Kluczowe staje się podjęcie przez sektor publiczny pozycji silnego lidera, jednocześnie stawiającego wysokie wymagania i oferującego programową, merytorycznie wiarygodną pomoc w postaci innowacyjnych, przetestowanych rozwiązań modelowych. Jest to logika orędująca o nowe narzędzia planistyczne, które ograniczyć mogą amorficzne rozpraszanie, a struktury peryferyjne regionów miejskich poddać procesom podnoszącym jakość przestrzenną (tzw. ujakościowienia), a co za tym idzie poprawić ich efektywność energetyczną i społeczną sprawność.

Hasło *przesiedlanie amerykańskiego marzenia*, zapożyczone z nowojorskiej wystawy w MOMA, wydaje się adekwatnym podsumowaniem wysiłków, jakie stoją za międzynarodowymi działaniami wobec suburbanizacji. Tak zwany *Anti-Sprawl-Movement* znajduje wśród kluczowych gospodarczo krajów unijnych coraz silniejsze wsparcie [Bodenschatz, Schönig 2004].

Przedstawione w tym artykule przykłady niemieckich działań na rzecz generowania i integrowania innowacji urbanistycznej, uczyniają znaczenie integracji badań naukowych i praktyk wdrożeniowych. Uzyskanie w rozwoju miejskim złożonych efektów synergicznych, możliwe jest jedynie wówczas, gdy systemowa praca opiera się na praktyce stałego dążenia do doskonalenia rozwiązań. Praca nad ulepszaniem systemu oraz utrzymaniem jego stałego potencjału innowacyjnego stoi za pozycją lidera w debacie o europejskim mieście, jaką niewątpliwie zajmują dziś niemieckie metropolie oraz instytucje federalne. Sektor publiczny nie tylko nie pozostaje w tyle za branżą budowlaną (deweloperską), ale staje się często inicjatorem i promotorem rozwiązań progresywnych. Czytelne jest pełne odejście od neoliberalnego paradygmatu odsyłającego planowanie przestrzenne i badania nad miastem w polityczny niebyt.

Synergiczne wykorzystanie środków publicznych przeznaczanych na poprawę powszechnej jakości życia nie było dotąd nagminnie stosowane w Polsce, stąd przyjęcie *Krajowej Polityki Miejskiej 2023* w 2015 r. odebrane zostało w postępowych środowiskach urbanistycznych jako początek koniecznego przełomu. Trwający od lat neoliberalny stosunek do planowania przestrzennego stoi za zaniedbaniami wobec wykształcenia i utrzymania potencjału innowacji urbanistycznej. O skali problemu świadczą w Polsce liczne trudności w realizacji nawet modelowych przedsięwzięć rewitalizacyjnych. U progu wdrażania pakietu rozwiązań prawno-finansowych, mających zmierzyć się z kryzysem mieszkaniowym, ten temat zdaje się pozostawać w szerokiej debacie publicznej i politycznej niezauważonym. Podobnie jak zagrożenia gospodarczo-społeczne płynące z eskalacji suburbanizacji nie znajdują adekwatnej reakcji politycznej, co świadczy o braku nowoczesnych relacji pomiędzy strefą nauki i władzy. Wdrażany obecnie program rządowy zakładający realizację rozle-

głych nowych struktur mieszkaniowych, choć ideowo słuszny, pozostaje w swoich założeniach anachroniczny. Nie stosuje logiki uzyskiwania efektu synergicznego, który w tak istotnym zakresie uwzględniany jest w rozwiązaniach wysoko rozwiniętych krajów UE. Brak jest woli umocnienia potencjału generowania innowacji urbanistycznej, choć bezsprzecznie wymaga tego skala i charakterystyka dynamiki rozwojowej miast polskich, reprezentujących nie tylko warunki urbanistycznego *living lab*, ale jak najbardziej rozległego prawdziwego poligonu urbanistycznego.

Literatura

- Aarts M., 2015, *Times are Changing*, [w:] *Reinventing Planning Examples from the Profession*, S. Nan (red.). ISOCARP Review 11.
- Bergdoll B., Martin R., 2012, *Foreclosed: Rehousing the American Dream*. III wyd. The Museum of Modern Art, New York, [dostęp 30.05.2018 www.moma.org/explore/inside_out/category/foreclosed-current/].
- Bodenschatz H., Schönig B., 2004, *Smart Growth – New Urbanism – Liveable Communities: Programm und Praxis der Anti-Sprawl-Bewegung für Posturbia in den USA*. Zwischenstadt Band 2, Müller + Busmann.
- Borman O., Koch M., Schumacher M., 2015, *Die Wiedererfindung der Stadt in der Suburbia*, [w:] *Refitting Suburbia*, J. Jessen, F. Roost (red.). Jovis.
- Bruegmann R., 2005, *Sprawl. A Compact History*. University of Chicago Press.
- De Matteis F., Clemente C. (red.), 2010, *Housing for Europe Strategies for Quality in Urban Space*. Excellence in Design, Performance in Building, DEI.
- Duany A., Plater-Zyberk E., Speck J., 2010, *Suburban Nation: The Rise of Sprawl and the Decline of the American Dream*. Wyd. 10, Farrar, Straus and Giroux.
- Dunham-Jones E., Williamson J., 2011, *Retrofitting Suburbia*. Wiley.
- Durth W., Sigel P., 2010, *Baukultur: Spiegel gesellschaftlichen Wandels*. Jovis.
- Fischer R., 2012, *Reflective Practice*, [w:] *Planning Ideas That Matter; Livability, Territoriality, Governance, and Reflective Practice*, B. Sanyal, L. J. Vale, Ch. D. Rosan (red.). MIT Press.
- Fischer J. F., Herrmann Th., Meyer S., Poverlein U., 2010, *European Urbanisty. European 10. Ergebnisse in Deutschland und Polen*. European Deutsche Gesellschaft zur Förderung von Architektur, Wohnungs- und Städtebau e.V., Berlin.
- Goering J., Popkin S., de Souza Briggs X., 2010, *Moving to Opportunity*. Oxford University Press.
- Harvey D., 2012, *Bunt Miast*. Bęc Zmiana.
- Harvey D., Pobłocki K., 2012, *Prawo do wyobraźni. Międzymieście*. Kwartalnik Respublika Nova 19/2012, 209/rok XXV.
- Jessen J., Roost F., 2015, *Refitting Suburbia. Umbau der Siedlungsstrukturen des 20. Jahrhunderts*, [w:] *Refitting Suburbia*, J. Jessen, F. Roost (red.). Jovis.
- Kajdanek K., 2016, *Suburbanizacja po polsku*. NOMOS.
- Majda T., Mironowicz I. (red), 2017, *Manifesty Urbanistyczne*. Biblioteka Urbanisty, nr 15, Towrzystwo Urbanistów Polskich.

- Martin R., Meisterlin L., Kenoff A., 2011, *The Buell Hypothesis: Rehousing the American Dream*. Columbia GSAPP, The Temple Hoyne Buell Center for the study of American Architecture, Columbia University Graduate School of Architecture, Planning, and Preservation.
- Mitchell L. E., Wilmarth Jr. A. E. (red.), 2010, *The Panic of 2008: Causes, Consequences and Implications for Reform*. Edward Elgar Pub.
- Nillesen L. A., Singelenberg J., 2011, *Amphibious Housing in the Netherlands: Architecture and Urbanism on the Water*. nai010 publishers.
- Potter Ph, 2006, "Experimental housing and urban design" – a Cluster Evaluation Methodology for the Promotion of the Innovation in Urban Development Policy. ENHR Conference: Housing in an expanding Europe; theory, policy, implementation and participation, Ljubljana July 2006, [dostęp 31.05.2018, https://www.enhr.net/documents/2006%20Slovenia/W16_Philip%20Potter.pdf].
- Rebois D. (red.), 2007, *EUROPAN Generation, the Reinterpreted City*. European + Cité de l'Architecture.
- Rembarz G., 2006, *Zależność procesów kurczenia i suburbanizacji na przykładzie miast niemieckich*, [w:] *Problem suburbanizacji*, P. Lorens (red.). Biblioteka Urbanisty, T.7, Wyd. Urbanista, Warszawa,
- Rembarz G., 2009, *Wielkie osiedle mieszkaniowe drugiej połowy XX wieku w kontekście strategii reurbanizacji*, [w:] *Osiedle: reurbanizacja*, K. Gruszecka, S. Gzell, G. Rembarz. Urbanistyka, Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe, Wyd. Urbanista, Warszawa.
- Rembarz G., 2016, *Rewitalizacja Berlina i Lipska jako źródło inspiracji dla polskich praktyk rewitalizacyjnych*, [w:] *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast w kontekście przemian społeczno-gospodarczych*, P. Lorens (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 264, Warszawa: 36-70.
- Rembarz G., 2017, *Tworzenie miejskości po 1990 roku. Geneza niemieckiej urbanistyki współczesnych założeń mieszkaniowych*, [w:] *Światło, Powietrze, Słońce. Dziedzictwo Modernistycznej myśli urbanistycznej w kontekście kształtowania środowiska zamieszkania*, M. Kostrzewska, G. Rembarz (red.). Studia KPZK PAN, t. CLXXX, Warszawa: 36-70.
- Scheuvens R., Wachten K., 2007, *IBA Meets IBA*, [w:] *Metropole: Reflexionen*, O. G. Hamm (red.). IBA_Hamburg, seria Metropole, t. 1, Jovis: 204-2019.
- Sieverts Th., 2007, *Das Entwerfen Großer Projekte*, [w:] *Metropole: Reflexionen*, O. G. Hamm (red.). IBA_Hamburg, seria Metropole, t. 1, Jovis: 178-203.
- Teichmann B., Kluge F., 2017, *33 BAUKULTUR Rezepte*. BBSR, Berlin.
- Trammer H., 2012, *Czym jest European?* [European.com.pl], Biuro Architektury i Planowania Przestrzennego Urzędu m.st. Warszawy.